

ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİNİN KÜLTÜREL MİRASINDA DİNİN İZLERİ: SENTEZ, ADAPTASYON VE HİBRİDLEŞME

Sezgin ELBAY*

Öz

Bu çalışma, Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'in Orta Asya Türk devletlerinin somut ve somut olmayan kültürel mirası üzerindeki etkilerini, kültürel sentez, kültürel adaptasyon ve kültürel hibridleşme gibi çapraz kültürel etkileşim teorileri bağlamında incelemektedir. Önceki araştırmalarda, bu dinlerin Orta Asya'daki tarihsel yayılım ve etkisi incelenmiş olsa da bu dinlerin bölgenin kültürel mirası üzerindeki spesifik etkileri bu teoriler çerçevesinde ele alınmamıştır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, bu boşluğu doldurarak her bir dinin Orta Asya'daki kültürel pratik ile toplumsal normları nasıl şekillendirdiği ve dönüştürdüğünü analiz etmektir. Dolayısıyla bu çalışma tarihi belge, arkeolojik buluntu ve antropolojik çalışmalar gibi çeşitli kaynaklardan elde edilen verileri sentezleyerek kültürel dinamikler hakkında bir anlayış sunmaktadır. Sonuçlar Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'in kültürel sentez, adaptasyon ve hibridleşme süreçleri aracılığıyla benzersiz kültürel ifade ve sosyal yapılar oluşturduğunu göstermektedir. Bu kapsamda çalışma, bu dinlerin Orta Asya'nın kültürel dokusunu şekillendirmedeki devam eden önemine dikkat çekerek, disiplinler arası bir yaklaşımla bu din ve kültürel miras etkileşiminin daha derinlemesine incelenebileceğini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Türk Devletleri, Somut ve Somut Olmayan Kültürel Miras, Dini Etkiler, Çapraz Kültürel Etkileşim.

THE TRACES OF RELIGION IN THE CULTURAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN TURKIC STATES: SYNTHESIS, ADAPTATION, AND HYBRIDIZATION

Abstract

This study explores how Manichaeism, Buddhism, and Islam influenced the cultural heritage of Central Asian Turkic states using theories of cross-cultural interaction such as synthesis, adaptation, and hybridization. While previous research has addressed the historical spread and influence of these religions in Central Asia, their specific impacts on the region's cultural heritage have not been thoroughly analyzed within the framework of cross-cultural interaction theories. This study aims to fill this gap by analyzing how each religion shapes and transforms cultural practices and social norms in Central Asia. Drawing on data from diverse sources, including historical documents, archaeological findings, and anthropological studies,

*Öğr. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, sezgin.elbay@yalova.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0601-8063>

the research provides a comprehensive understanding of the cultural dynamics involved. The findings demonstrate that Manichaeism, Buddhism, and Islam contributed to the formation of unique cultural expressions and social structures through processes of synthesis, adaptation, and hybridization. This study underscores the enduring significance of these religions in shaping the cultural fabric of Central Asia and advocates for a more in-depth exploration of religion and cultural heritage interactions through interdisciplinary approaches.

Keywords: *Central Asian Turkic States, Tangible and Intangible Cultural Heritage, Effects of Religion, Cross-Cultural Interaction.*

Giriş

Orta Asya Türklerin ilk anavatanı olarak kabul edilmiş ve bu bölgede birçok Türk devleti kurulmuştur. Bunlardan Gök Türkler, tarihte bilinen ilk Türk devleti olarak kabul edilmiş ve milattan sonra (MS) 6. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkmışlardır (Golden, 2017). Gök Türker'in ardından Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklular gibi birçok Türk devleti bu bölgede hüküm sürmüştür. Türk devletlerinin sosyal, ekonomik, siyasi, askeri ve dini yapıları, Çin kaynaklarında da geniş yer bulmuştur. Örneğin Tang Hanedanlığı dönemi Çin kaynakları, Gök Türklerin sosyal yapısı ve askeri organizasyonları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır (Liu, 2011).

Orta Asya Türk devletleri, genellikle göçebe ve yarı göçebe bir yaşam tarzına sahip olmuş; ancak zamanla yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu geçiş süreci, Türk devletlerinin sosyal ve ekonomik yapısında önemli değişiklikleri meydana getirmiş ve bu durum, bölgenin kültürel ile siyasi yapısını da etkilemiştir (Golden, 2011a). Ekonomik olarak, Türk devletleri genellikle hayvancılık ve ticaretle uğraşmış, İpek Yolu üzerinde stratejik bir konumda bulunmaları sebebiyle ticaretten büyük gelir elde etmişlerdir. Bu ticaret faaliyetleri, sadece ekonomik fayda sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kültürel etkileşimi artırmış ve toplumların geçmişten günümüze taşıdığı maddi ve manevi değerlerin paylaşılmasına olanak tanımıştır. Bu kültürel etkileşim, Türk devletlerinin sahip olduğu değerlerin zaman içinde zenginleşmesi ve farklı medeniyetlerden izler taşıyan bir kültürel yapı oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ticaret yolları aracılığıyla taşınan fikirler, inançlar ve yaşam biçimleri, Türk toplumlarının kültürel dokusunu şekillendiren önemli unsurlar haline gelmiştir. Bu bağlamda toplumların tarih boyunca biriktirdiği ve kuşaktan kuşağa aktardığı değerler bütünü, *kültürel miras* kavramıyla ifade edilmektedir.

Kültürel miras, bir toplumun geçmişten günümüze taşıdığı maddi ve manevi değerlerin tümünü ifade etmektedir. Bu miras hem somut hem de somut olmayan öğeleri kapsamakta ve bir toplumun kimlik, tarih ve kültürel devamlılığını yansıtmaktadır (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO], 2003). Dolayısıyla kültürel mirasın korunması, bu değerlerin gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak ve

toplumların kendi kimliklerini korumalarına yardımcı olmaktadır. Bu koruma süreci, kültürel mirasın hem somut hem de somut olmayan yönlerinin sürekliliğini sağlamak için kritik öneme sahip olmaktadır.

Somut kültürel miras, fiziksel olarak var olan ve dokunulabilir nitelikteki kültürel öğeleri içermektedir. Bunlar arasında tarihi yapılar, anıtlar, arkeolojik alanlar, el yazmaları ve sanat eserleri yer almaktadır (International Council on Monuments and Sites [ICOMOS], 1999). Somut olmayan kültürel miras ise gelenekler, görenekler, dil, müzik, dans, ritüeller, el sanatları ve diğer yaşayan ifade biçimlerini kapsamaktadır (UNESCO, 2003). Bu öğeler, bir toplumun kültürel kimliği ve sosyal bağlarının korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu mirasın detaylı bir şekilde incelenmesi, Orta Asya ve Türk devletleri üzerine yapılan birçok araştırmanın temelini oluşturabilir. Dahası bu çalışmalar, bölgenin zengin kültürel geçmişi ve çeşitli miras öğelerini anlamak için önemli bir zemin sağlayabilir.

Orta Asya Türk devletleri üzerine yapılan birçok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalar, genellikle bölgenin tarihi, coğrafi ve kültürel dinamiklerine odaklanmaktadır. Örneğin, Golden (2011b, 2016) ile Sinor (1982) gibi araştırmacılar, Orta Asya Türk devletlerinin siyasi ve sosyal yapıları üzerine kapsamlı çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca Beckwith (2016) ile Barthold (2012) gibi akademisyenler, Orta Asya'nın göçebe kültürü ve bu kültürün bölgedeki siyasi dinamikler üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Daha yakın dönemde Golden (2011a) ile Bregel (2012), Orta Asya'nın coğrafi, tarihi ve modern siyasi yapıları üzerine derinlemesine analizler sunmuşlardır. Ayrıca Biran (2013), Twitchett ile Tietze (2010) tarafından yürütülen çalışmalarda, Khitan İmparatorluğu ve Çin perspektifleri üzerinden bölgenin dinamikleri ele alınmıştır. Sneath (2007) ile Barfield (2012), Orta Asya'nın iç dinamikleri ve aristokratik yapılarına dair önemli veriler sunmuşlardır. Türkiye'deki araştırmacılar da bölgenin kültürel ve tarihi mirasının anlaşılması konusunda önemli katkılar sağlamışlardır (Avcı, 2020; Elbay, 2024; Kafesoğlu, 2023; Kitapçı, 1987; Ögel, 2020; Pamir, 2009). Ayrıca Manz (2018), Nicolle ile McBride'in (1990) yürüttükleri çalışmalar, Timurlar dönemi ve bölgesel güçlerin oluşumu hakkında kapsamlı bilgiler sunarak Orta Asya'nın çok yönlü tarihsel dinamiklerini aydınlatmaktadır.

Yürütülen çalışmalar, Orta Asya ile Türk devletleri üzerine kapsamlı bir bilgi sunmakta ve bölgenin tarihi, kültürel, sosyal ile ekonomik dinamiklerini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Sonuç olarak, mevcut çalışmalar Orta Asya'nın tarihi ve kültürel bağlamını anlamada önemli katkılarda bulunmuş olsa da bu çalışmaların eksik bıraktığı noktalardan biri Orta Asya Türk devletlerinde somut ve somut olmayan kültürel mirasın çapraz kültürel etkileşimler aracılığıyla nasıl şekillendiğidir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Orta Asya Türk devletlerinde somut ve somut olmayan kültürel mirasın çapraz kültürel etkileşimler aracılığıyla nasıl şekillendiği

ve deðiřtiđini incelemektir. Çalışma, farklı kültürel etmenlerin bu miras üzerindeki etkilerini anlamayı, somut ve somut olmayan kültürel öğelerin etkileşimler sonucunda nasıl evrildiğini belirlemeyi hedeflemektedir. Çapraz kültürel etkileşim Mâni, Buda ve İslamiyet dinleri bağlamında; yani kapsam sınırlandırılarak incelenmiştir. Dinler, kültürel miras üzerinde derin bir etkiye sahiptir ve çapraz kültürel etkileşimin önemli bir parçasıdır. Mâni ve Budizm, Orta Asya'da çoktanrılı inanç sistemleri ve dini ritüellerin oluşumuna katkıda bulunmuş, İslamiyet ise kültürel normları, sosyal yapıları ve sanatı büyük ölçüde etkilemiştir. Bu dinlerin etkisi, kültürel unsurların nasıl dönüştüğü ve birbirleriyle nasıl etkileşimde bulunduğunu anlamak için çapraz kültürel etkileşimin önemli bir örneğini oluşturmaktadır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: ÇAPRAZ KÜLTÜREL ETKİLEŞİM

Çapraz kültürel etkileşim, farklı kültürlerin birbirleriyle etkileşime girmesi ve bu etkileşimlerin kültürel norm, değer ve pratikler üzerinde karşılıklı etkiler oluşturma sürecini ifade etmektedir. Bu etkileşimler, toplumlar arasında bilgi, inanç ve pratiklerin transferini içermekte ve genellikle kültürel değışim, sentez ve adaptasyon ile sonuçlanmaktadır (Cohen, 2010). Çapraz kültürel etkileşim, genellikle aşağıdaki yollarla gerçekleşmektedir (Simmel, 2018):

Ticaret ve ekonomik etkileşimler: Tarih boyunca, farklı kültürler arasında ticaret yoluyla gerçekleşen etkileşimler, kültürel alışveriş ve sentezlerin meydana gelmesini sağlamıştır. Örneğin İpek Yolu, Orta Asya'daki çeşitli kültürlerin bir araya gelmesi ve etkileşime girmesine olanak tanımıştır (Beckwith, 2016).

Göç ve yerleşim: Göçebe toplulukların yerleşik kültürlerle etkileşime girmesi, kültürel alışveriş ve sentezi hızlandırmıştır. Örneğin Cengiz Han'ın Orta Asya'ya yaptığı fetihler, kültürel alışverişlerin oluşmasını sağlamıştır (Barfield, 2012).

Dini etkileşimler: Dinin, çapraz kültürel etkileşimler üzerindeki etkisi, özellikle misyonerlik faaliyetleri ve dini fetihler aracılığıyla belirgindir. Örneğin Orta Asya'da Mâni, Budizm ve İslamiyet gibi dinlerin yayılması, kültürel norm ve değerlerin entegrasyon ve dönüşümünü sağlamıştır (Keown, 2013). Mâni ve Budizm, Orta Asya'daki kültürel yapıları etkilemiş, bu dinlerin ritüel ve inançları yerel kültürlerle birleşmiştir (Sinor, 1982). İslamiyet'in Orta Asya'ya girişi, hem somut (örneğin, cami ve medreseler) hem de somut olmayan (örneğin, dini ritüel ve gelenekler) kültürel mirası etkilemiştir (Boyer, 2017).

1.1. Kültürel Etkileşim Teori ve Modelleri

Kültürel etkileşim teori ve modelleri, farklı kültürlerin bir araya geldiğinde karşılıklı olarak nasıl etkilendiği, sentezlendiği ve değıştiğini anlamak için kullanılmaktadır. Bu bağlamda kültürel etkileşim teori ve

modellerinin genel bir çerçevesi sunularak, bu konudaki temel kavram ve son gelişmeler ele alınmıştır.

1.1.1. Kültürel Sentez, Adaptasyon ve Hibridleşme

Kültürel sentez, farklı kültürel unsurların bir araya gelerek yeni ve karmaşık kültürel biçimlerin ortaya çıkmasına olanak tanımaktadır. Kültürel etkileşimlerin bir sonucu olarak kültürel unsur, alışkanlık ve inançlar birleşmekte ve bu süreç hem somut hem de somut olmayan kültürel mirası dönüştürmektedir. Özellikle diaspora ve göç olguları kültürel sentez süreçlerini hızlandırabilir (Bhabha, 2012). Doğan'a (2018) göre, kültürel sentez, özellikle göçmen toplulukların yerleşik kültürlerle etkileşime girmesi sonucunda ortaya çıkan dinamik bir süreçtir. Bu süreçte, geleneksel kültürel unsurlar, yeni kültürel bağlamlarla birleşmekte ve kültürel çeşitlik artmaktadır.

Kültürel adaptasyon ise birey veya toplulukların yeni sosyal, kültürel veya çevresel koşullara uyum sağlama sürecidir. Bu süreç hem bireysel hem de toplumsal düzeyde gerçekleşebilir ve kültürel değişim, etkileşim ve entegrasyon mekanizmalarını içerebilir (Çiçek, 2018). Kültürel adaptasyon, özellikle göçmen topluluklar, diaspora grupları ve kültürel etkileşimler içinde önemli bir kavramdır (Doğan, 2018). Doğan'a göre, kültürel adaptasyon, toplumsal norm ve değerlerin değişimine yol açarak, kültürel mirasın nasıl dönüştüğünü anlamada önemli bir araçtır. Bu bağlamda kültürel adaptasyon süreci, bireylerin yeni kültürel bağlamlarla etkileşim kurarken eski ve yeni kültürel unsurlar arasında denge kurmalarını ifade etmektedir. Kültürel adaptasyon genellikle iki ana kategoriye ayrılır:

Doğrudan adaptasyon: Birey veya grupların yeni bir kültürel ortamda yaşama sürecidir. Bu süreç, yerel kültürel norm ve değerlere uyum sağlama çabasını içermektedir (Simmel, 2018).

Dolaylı adaptasyon: Birey ve toplulukların kültürel değişim süreçlerine nasıl yanıt verdikleri ve bu süreçlerin toplumsal yapı üzerindeki etkileridir. Bu, kültürel etkileşim ve değişimlerin toplumsal norm ve değerler üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik bir bakış açısıdır (Holliday, 2019).

Kültürel adaptasyon teorileri ise bu süreçlerin nasıl işlediğini ve adaptasyonun sosyal, psikolojik ve kültürel boyutlarını anlamak için geliştirilmiştir. Bu teorilerden bazıları şunlardır:

İki yönlü adaptasyon modeli: John W. Berry tarafından geliştirilen bu model, bireylerin yeni kültürel çevrelere uyum sağlama süreçlerini ve bu süreçlerin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde nasıl gerçekleştiğini açıklamaktadır. Berry (2017) bu modelde, kültürel adaptasyonun iki yönlü olduğunu, yani bireylerin hem yeni kültürel normlara uyum sağlama hem de eski kültürel unsurları koruma süreçlerini içerdiğini belirtmektedir.

Sosyal kimlik teorisi: Henri Tajfel ve John Turner tarafından geliştirilen bu teori, bireylerin sosyal kimliklerini nasıl oluşturduklarını ve bu kimliklerin

kültürel adaptasyon sürecinde nasıl etkili olduğunu incelemektedir. Sosyal kimlik teorisi, kültürel adaptasyonun toplumsal grup kimlikleri üzerindeki etkilerini anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır (Tajfel ve Turner, 1986).

Kültürel hibridleşme ise farklı kültürel unsurların birleşmesiyle ortaya çıkan yeni kültürel biçimlerin incelenmesini ifade etmektedir. Bu model, kültürlerarası etkileşimlerin sonuçlarını ve bu etkileşimlerin nasıl yeni kültürel norm ve pratikler oluşturduğunu anlamaya yönelik bir çerçeve sunmaktadır. Hibridleşme, özellikle küreselleşme ve göç süreçlerinde belirginleşmiştir (Nederveen Pieterse, 2015). Dolayısıyla kültürel etkileşimin sosyal dinamiklerinin olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kültürel etkileşimler, sosyal yapıların değişimine neden olabilir. Sosyal dinamikler, kültürel etkileşimlerin birey ve toplumlar üzerindeki etkilerini açıklamaktadır. Bu etkileşimler, toplumsal norm, değer ve ilişkiler üzerinde değişim yaratabilir (Holliday, 2019).

1.2. Orta Asya'daki Çapraz Kültürel Etkileşimlerin Kısa Bir Tarihçesi

Orta Asya'nın tarihindeki çapraz kültürel etkileşimlerin kökenleri, bölgenin jeopolitik ve ticaret yolları üzerindeki stratejik konumundan kaynaklanmaktadır. Tarih boyunca Orta Asya, farklı kültürel ve etnik grupların bir araya geldiği, etkileşimde bulunduğu bir bölge olmuştur. Bu etkileşimlerin tarihi hem bölgenin kültürel zenginliğini hem de toplumsal yapısını derinlemesine etkileyen bir süreçtir.

1.2.1. Antik ve Orta Çağ Dönemleri

Antik dönemde Orta Asya, özellikle İpek Yolu'nun merkezi bir noktasında yer almıştır. İpek Yolu, Çin'den Orta Asya'ya ve oradan da Batı'ya uzanan bir ticaret ağıdır. Bu yol boyunca taşınan mal, teknoloji ve kültürel unsurlar, bölgedeki topluluklar arasında sürekli bir etkileşim sağlamıştır. Örneğin Çin'den gelen el yapımı ürünler, Pers kültüründen etkiler taşıyan yerel üretimlerle birleştirilmiştir (Elisseeff, 2000). Ayrıca bu dönemde Budizm ve Zerdüştlük gibi dinler Orta Asya'ya yayılmış ve bu dinlerin etkileşimleri, bölgedeki kültürel ve toplumsal yapıları derinden etkilemiştir (Anderson, 2016). Kafesoğlu'nun (2023) çalışması, Orta Asya'daki antik dönem kültürel etkileşimlerini ve bu etkileşimlerin bölge üzerindeki uzun vadeli etkilerini detaylandırmaktadır. Kafesoğlu, Orta Asya'nın göçebe ve yerleşik kültürler arasındaki etkileşimlerin, bölgenin tarihsel gelişiminde kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

Orta Çağ'da Orta Asya'daki çapraz kültürel etkileşimler, özellikle Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla ivme kazanmıştır. Moğol İmparatorluğu, Asya'nın büyük bir kısmını kapsayarak, farklı kültürel grupların birleşmesine ve etkileşimine olanak tanımıştır. Cengiz Han'ın fetihleri sırasında, bölgeye gelen çeşitli etnik gruplar ve kültürel akımlar, Orta Asya'nın kültürel mozağini zenginleştirmiştir.

1.2.2. Erken Modern Dönem ve Modern Zamanlar

Erken modern dönemde, Orta Asya'daki çapraz kültürel etkileşimler, özellikle Rus ve İngiliz etkileriyle daha da genişlemiştir. Rusya'nın Orta Asya'yı fethetmesi ve İngiltere'nin Hindistan'a olan ilgisi, bölgedeki kültürel etkileşimleri yoğunlaştırmıştır. Ruslar, Orta Asya'da çeşitli altyapı projeleri ve kültürel reformlar gerçekleştirmiş, bu da yerel kültürlerle etkileşimi sağlamıştır. İngiltere'nin Hindistan'daki varlığı ise Orta Asya'nın güneydoğusundaki kültürel dinamikler üzerinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Ögel (2020), Rus etkisinin Orta Asya'nın toplumsal yapısındaki dönüşümlere katkıda bulunduğunu ifade etmiştir.

Günümüzde Orta Asya'daki çapraz kültürel etkileşimler, küreselleşmenin etkisiyle daha da karmaşık hale gelmiştir. Bölge, çeşitli küresel güç ve kültürel akımların etkisi altında kalmaktadır. Ayrıca modern teknolojilerin ve medya araçlarının etkisiyle Orta Asya'daki kültürel etkileşimler daha hızlı ve yoğun bir şekilde gerçekleşmektedir (Veliyev, 2009).

Orta Asya'daki çapraz kültürel etkileşimlerin tarihçesi, bölgenin kültürel çeşitliği ve dinamiklerini anlamada önemli bir rol oynamaktadır. Antik dönemlerden günümüze kadar süregelen bu etkileşimler, bölgenin toplumsal ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. Tarih boyunca, çeşitli kültürel ve etnik grupların birbirleriyle etkileşimde bulunması, Orta Asya'nın kültürel mozağını zenginleştirmiş ve bu bölgedeki kültürel dönüşümleri hızlandırmıştır. Modern dönemde, küreselleşme ve teknolojik gelişmeler, Orta Asya'daki kültürel etkileşimleri daha da karmaşık hale getirmiştir.

2. ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİNİN SOMUT VE SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASININ İNŞASI ÜZERİNDE DİNİ ETKİLER

Bu çalışma, Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'in, Orta Asya Türk devletlerinin somut (mimari yapılar, sanat eserleri, şehirleşme vb.) ve somut olmayan (dil, edebiyat, inanç sistemleri, gelenekler vb.) kültürel mirasının oluşumu üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Dinî inanışlar, yalnızca bireysel inanç pratikleri ile sınırlı kalmamış; sanat, edebiyat, hukuk, yönetim anlayışı ve sosyal yapıyı şekillendiren temel unsurlar hâline gelmiştir. Maniheizm ve Budizm'in etkisiyle Orta Asya'da tapınak mimarisi, duvar resimleri ve yazılı metinler gelişirken, İslamiyet'in kabulüyle cami, medrese ve külliye gibi yapılar inşa edilmiş, Arap alfabesi ve İslami ilimler kültürel mirasın önemli bileşenleri olmuştur. Bu çerçevede izleyen alt başlıklarda farklı dinî etkilerin tarihsel süreçte Orta Asya Türklerinin kimlik inşası ve kültürel sürekliliğinde oynadığı rol kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir.

2.1. Maniheizm

Mâni tarafından 3. yüzyılda kurulan ve düalist bir inanç sistemi olan Maniheizm, Batı ve Orta Asya boyunca birçok farklı kültür ve toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Maniheizm, özellikle Orta Asya Türk devletlerinde, toplumsal yapı ve kültürel pratikleri derinden etkilemiştir. Maniheizm'in Orta Asya'daki etkisi, özellikle 8 ve 9. yüzyıllarda Uygur Kağanlığı döneminde belirgin hale gelmiştir. Maniheizm, Uygur hükümdarları tarafından resmi din olarak benimsenmiş ve bu dönemde büyük bir yayılım göstermiştir (Klimkeit, 1993). Uygurlar, Maniheizm'i devlet dini olarak kabul eden ilk ve tek Türk topluluğu olmuştur. Maniheizm'in Uygur toplumunda benimsenmesi, dini hoşgörü ve farklı inançlarla bir arada yaşamaya olanak tanıyan bir ortamın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu dönemde, Uygur Kağanlığı, Maniheizm misyonerlerinin faaliyetlerini desteklemiş ve Orta Asya boyunca Maniheizm'in yayılmasına olanak tanımıştır.

Maniheizm'in Orta Asya Türk devletlerinde toplumsal yapıya etkisi, özellikle sosyal hiyerarşi ve günlük yaşam pratiklerinde kendini göstermiştir. Maniheizm öğretinin düalist doğası, toplumsal sınıflar arasında belirli bir düzenin kurulmasına yol açmıştır. Örneğin, ruhban sınıfı ve soylular, “ışık” dünyasına yakın bir konumda yer alırken, sıradan halk “karanlık” dünyaya daha yakın görülmüştür (Chavannes, 2010). Bu sınıf ayrımı, Uygur toplumunda derinlemesine kök salmış ve sosyal hiyerarşinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra Maniheizm'in ahlaki ilkeleri, Orta Asya toplumlarında bireysel davranış ve toplumsal normları da etkilemiştir. Maniheizm doktrinin katı ahlaki kuralları, özellikle beslenme, cinsel ilişki ve günlük ibadet gibi konularda bireylerin davranışlarını yönlendirmiştir. Maniheizm'in katı vejetaryen diyet kuralları, Uygur toplumunda belirgin bir değişime neden olmuş ve bu diyet kuralları, toplumda hem sağlık hem de manevi saflık açısından önem kazanmıştır (Lieu, 1985).

Maniheizm, Orta Asya Türk toplumlarında sadece dini ve toplumsal yapı üzerinde değil aynı zamanda kültürel ve sanatsal alanlarda da derin izler bırakmıştır. Maniheizm'in Orta Asya'da yayılması, sanat ve edebiyat alanında yeni bir ifade biçiminin doğmasını sağlamıştır. Maniheizm ikonografi ve el yazmaları, Orta Asya'daki sanatın önemli bir parçası haline gelmiş ve özellikle Uygur sanatında belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Maniheizm sanatta, ışık ve karanlık unsurlarının sembolik kullanımı, dini temaların sanatsal bir yorumla ifade edilmesine olanak tanımıştır. Bunun yanı sıra Maniheizm'in etkisi, edebiyat alanında da hissedilmiştir. Maniheizm edebi eserler, Uygur diline çevrilmiş ve Uygur edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu eserler, genellikle Maniheizm düalizmi ve ahlaki öğretileri yansıtan temalar içermektedir (Tekin, 1963). Maniheizm'in bu şekilde kültürel alanda etkili olması, dinin sadece bir inanç sistemi olmanın ötesine geçtiğini ve Orta Asya toplumlarının kültürel kimliğinin bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Maniheizm'in Orta Asya'daki etkisi, özellikle 10. yüzyılda İslam'ın bölgeye

yayılmasıyla birlikte azalmaya başlamıştır. İslam'ın yayılması, Maniheizm'i gerilemeye zorlamış ve bu dinin takipçileri ya İslam'a geçmiş ya da bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır (Henning, 1943). Bununla birlikte Maniheizm'in Orta Asya Türk devletleri üzerindeki etkisi, tarih boyunca toplumsal ve kültürel yapının önemli bir parçası olarak kalmaya devam etmiştir.

2.1.1. Maniheizm'in Somut Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri

Maniheizm'in Orta Asya'daki somut kültürel mirası, özellikle sanat ve mimari alanında belirgin etkiler göstermiştir. Maniheizm sanat, Sogdiana'da (günümüz Tacikistan ve Özbekistan) ortaya çıkan ve yerel sanatsal geleneklerle harmanlanan özgün bir ikonografi geliştirmiştir (Bregel, 2012). Maniheizm'in etkisiyle inşa edilen tapınak ve manastırlar, Orta Asya'nın dini ve kültürel yapısında önemli bir yer edinmiştir. Maniheizm tapınaklarının mimarisi, yerel inançlarla birleştirilmiş ve özgün bir tarz geliştirilmiştir. Örneğin Orta Asya'daki bazı Maniheizm tapınaklarda, Çin ve Hint mimarisinin etkileri gözlemlenmiştir (Reeves, 2000). Maniheizm'in sanatsal etkileri, aynı zamanda eserlerde kullanılan sembol ve figürler aracılığıyla da kendini göstermiştir. Maniheizm sanat eserlerinde yer alan semboller, yerel halkın kültürel referanslarıyla birleşerek, özgün bir estetik anlayış oluşturmuştur (Beckwith, 2016). Bu sanat eserleri, Maniheizm'in Orta Asya'daki somut kültürel mirası üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Özellikle Bezeklik Mağaraları'nda Uygur Maniheizm duvar resimleri dikkat çekmektedir. Bununla ilgili bir gravür Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Bezeklik Mağaraları'nda Uygur Maniheizm Duvar Resimleri

Kaynak: Pranidhi, 2024

Şekil 1'deki gravür, Çin'in Xinjiang bölgesindeki Turfan bölgesinde yer alan Bezeklik Mağaraları'ndan bir duvar resmine ait olup Uygur Maniheizm topluluğu ile ilişkilidir. Bu gravür, Orta Çağ döneminde Orta Asya'da yaygın olan kültürlerarası etkileşimler ve senkretizmi gösteren önemli bir kültürel miras örneğidir.

Türk kökenli bir halk olan Uygurlar, günümüzde Xinjiang olarak bilinen bölgeye göç etmiş ve Orta Asya'nın kültürel ve dini yapısında önemli bir rol oynamışlardır. Şekil 1'deki duvar resmi, onların sanatsal ve dini

ifadelerinin somut bir örneğidir. 8 ve 10. yüzyıllar arasında Uygurlar, Maniheizm'e (3. yüzyılda Sasaniler döneminde [günümüz İran'ı] Mâni tarafından kurulan gnostik bir din) geçmişlerdir (Şahin, 2002). Uygurların Maniheizm'i benimsemesi, Orta Asya'nın farklı medeniyet, din ve kültürlerin, örneğin Budizm, Zerdüştlük ve Nasturilik gibi, buluşma noktası olduğu dinamik kültürel değişimlerin bir örneğidir (Çandarlıoğlu, 2019).

Bezekli Mağaraları, bölgenin zengin dini ve kültürel etkileşim mozağini yansıtan çeşitli duvar resimleri ile ünlüdür. Bu resmin sanatsal stili, Uygurların sanatsal repertuarlarına entegre ettikleri çeşitli kültürel unsurların bir sentezini gösteren Pers, Hint ve yerel etkilerin bir karışımını göstermektedir. Resimlerdeki ağaç ve oturan figürler gibi motifler ve ikonografi, Budist ve Maniheizm sembolizmini de yansıtarak kültürler arası bir fikir ve sanatsal tarz alışverişini göstermektedir (Lieu, 1998).

Tüm bunlara ek olarak Şekil 1'deki resim, farklı dini geleneklerin, örneğin Budizm ve Maniheizm'in bir arada bulunduğu ve birbirini etkilediği Orta Asya kültürünün senkretik doğasının bir kanıtıdır. Uygurlar arasında Maniheizm sanatının varlığı özellikle dikkate değerdir; çünkü Uygurlar, Doğu ve Batı arasında sanatsal ve dini geleneklerin aktarılmasını sağlayan İpek Yolu üzerindeki kültürel araçlar olmuştur. Bu kültürel yayılma, Uygurların Maniheizm dini temaları, yerel, Pers ve Hint unsurları birleştirerek kendilerine özgü sanatsal stillerine nasıl uyarladıkları konusunda belirgindir. Ayrıca Şekil 1'deki duvar resmi, İpek Yolu boyunca ticaret yollarının sadece ticaret için değil aynı zamanda fikirler, sanat, din ve kültür için de birer geçit olduğunu gösteren daha geniş bir kültürel alışveriş modelini yansıtmaktadır. Uygur tarzında dini figür ve temaların tasviri, Orta Asya'nın Türk halkının dış kültürel etkileri nasıl benimsediği ve dönüştürdüğüne, bunları kendi kültürel ve manevi kimliklerinin bir parçası haline getirdiğine dair bir fikir sunmaktadır. Bu tür eserler incelenerek, Orta Çağ döneminde Orta Asya'daki kültürel etkileşimlerin karmaşıklığı ve kültürel kimliğin dinamik doğası daha iyi anlaşılabilir.

2.1.2. Maniheizm'in Somut Olmayan Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri

Maniheizm'in Orta Asya Türk Devletleri'nde somut olmayan kültürel miras üzerindeki etkileri, dini ritüeller ve inanç sistemleri aracılığıyla kendini göstermiştir. Maniheizm, Orta Asya'daki yerel gelenek ve ritüellerle birleşerek, yeni bir dini ve kültürel kimlik oluşturmuştur (Bregel, 2012). Maniheizm ritüelleri, yerel halkın geleneksel ritüelleriyle harmanlanmış ve bu süreç, yeni bir kültürel biçimin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Çandarlıoğlu, 2019). Maniheizm'in etkisiyle oluşan dini ritüel ve törenler, Orta Asya'daki toplumsal yaşantının bir parçası haline gelmiştir. Maniheizm ritüellerinin yerel geleneklerle birleşmesi, bu ritüellerin sosyal bağlamda nasıl adapte edildiğini ve yeni kültürel biçimlerin nasıl ortaya çıktığını gösterir (Reeves, 2000).

2.1.2.1. Ritüel ve Törenler

Maniheizm'in somut olmayan kültürel mirasa katkılarında biri, ritüel ve tören pratiklerinde görülmektedir. Maniheizm'in Orta Asya Türk toplumlarına girişiyle birlikte bu toplumlarda dini ritüellerin yapısı ve işleyişinde önemli değişimler meydana gelmiştir. Örneğin Maniheizm'in düalist dünya görüşü, iyilik ve kötülük arasındaki mücadeleyi vurgulayan ritüellerin geliştirilmesini sağlamıştır (Lieu, 1985). Bu ritüeller, genellikle hem ruhsal arınma hem de kozmik dengenin korunmasını amaçlamıştır. Uygur Kağanlığı döneminde, Maniheizm'e ait düalist prensipler, dini törenlerde belirgin bir şekilde yer almış, bu törenlerde kullanılan dua ve ilahiler, Maniheist kozmolojinin sembolik temsillerini içermiştir (Klimkeit, 1993). Bu ritüellerin etkisi, Türk toplumlarında sadece Maniheist dönemde değil, sonraki dönemlerde de özellikle dini hoşgörü ve ritüel çeşitliği açısından kalıcı olmuştur.

2.1.2.2. Ahlaki Değerler ve Etik Sistem

Maniheizm'in ahlaki değer ve etik sistemleri Orta Asya Türk devletlerinde somut olmayan kültürel mirasın önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Maniheizm, ahlaki yaşamı “ışık” ve “karanlık” arasındaki bir mücadele olarak görmüştür. Bu durum, Türk toplumlarının günlük yaşam pratiklerine de yansımıştır. Maniheizm'in etkisi altında, toplumda ruhsal saflığı koruma ve kötülükten uzak durma gibi etik normlar güçlenmiştir (Henning, 1943). Ayrıca Maniheizm'in diyet kısıtlamaları ve cinsel saflığa verdiği önem, bireysel ahlaki pratiklerin şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Tekin, 1963). Bu tür etik değerler, Türk toplumlarının kültürel dokusunda uzun süreli bir etki bırakmış ve bu etkiler, İslam'ın yayılmasından sonra bile bazı dini ve ahlaki uygulamalarda varlığını sürdürmüştür.

2.1.2.3. Müzik ve Sözlü Gelenekler

Maniheizm, Orta Asya Türk devletlerinde dil ve edebiyat alanında da kalıcı etkiler yaratmıştır. Maniheist metinlerin Uygur Türkçesine çevrilmesi, bu dilin gelişimi ve zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Maniheist terminoloji ve kavramlar, Uygur dil ve edebiyatına entegre edilmiş ve bu, Türk yazın geleneğinde yeni bir düşünsel ve dilsel boyutun ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Bu süreçte, Maniheist edebi eserler, Orta Asya'da yalnızca dini metinler olarak değil aynı zamanda felsefi ve etik tartışmaların birer aracı olarak da görülmüştür. Bu metinler Türk edebiyatının manevi ve ahlaki temalarını zenginleştirmiş ve gelecekteki edebi üretimlerde etkili olmuştur (Lieu, 1998).

2.1.2.4. Dil ve Edebiyat

Maniheizm Orta Asya Türk devletlerinde dil ve edebiyat alanında da kalıcı etkiler yaratmıştır. Maniheist metinlerin Uygur Türkçesine çevrilmesi,

bu dilin gelişimi ve zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Maniheist terminoloji ve kavramlar, Uygur dil ve edebiyatına entegre edilmiş ve bu, Türk yazın geleneğinde yeni bir düşünsel ve dilsel boyutun ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Bu süreçte, Maniheist edebi eserler, Orta Asya'da yalnızca dini metinler olarak değil aynı zamanda felsefi ve etik tartışmaların birer aracı olarak da görülmüştür. Bu metinler, Türk edebiyatının manevi ve ahlaki temalarını zenginleştirmiş ve gelecekteki edebi üretimlerde etkili olmuştur (Lieu, 1998).

Maniheizm'in Orta Asya Türk devletleri üzerindeki etkisi, İslam'ın bölgeye yayılması ve zamanla hâkim din haline gelmesine rağmen tamamen yok olmamıştır. Maniheist etkiler, özellikle etnik ve kültürel kimliklerin oluşumunda, hoşgörü, farklı dini inançların bir arada yaşaması ve dini çoğulculuk gibi değerlerin benimsenmesinde kendini göstermiştir (Klimkeit, 1993). Bu etkiler, günümüzde bile Orta Asya toplumlarının kültürel ve dini kimliklerinin bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir.

Sonuç olarak Orta Asya Türk devletlerinde Maniheizm'in somut olmayan kültürel miras üzerindeki etkisi, ritüel ve törenlerden ahlaki değerler ve etik sistemlere, müzik ve sözlü geleneklerden dil ve edebiyata kadar geniş bir yelpazede kendini göstermiştir. Maniheizm, bu toplumların kültürel kimliklerini şekillendiren ve onların dini ve ahlaki normlarını yeniden tanımlayan bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Maniheizm'in Orta Asya'daki kalıcı etkisi, bu dinin sadece bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda zengin bir kültürel mirasın şekillendiricisi olarak da önemini koruduğunu göstermektedir.

2.1.3. Çapraz Kültürel Etkileşimlerde Maniheizm'in Rolü

Bezeklik Mağaraları'ndaki Uygur Maniheist duvar resmi, Orta Asya'daki kültürel dinamikleri anlamak için kültürel adaptasyon, kültürel sentez ve kültürel hibritleşme gibi kavramlar açısından değerlendirilebilir. Bezeklik Mağaraları'ndaki resimler, bu üç kavramın bazı unsurlarını barındırır da en çok kültürel hibritleşme kavramına uygun olduğu söylenebilir.

Kültürel adaptasyon, bir toplumun başka bir kültürel unsuru kendi koşul ve ihtiyaçlarına göre uyarlama sürecidir. Bu süreçte, dış bir etki alınmakta ve yerel bağlama uygun şekilde uyarlanmaktadır. Örneğin Uygurların Maniheizm'i benimsemesi bir kültürel adaptasyon örneği olarak değerlendirilebilir; zira Uygurlar, Maniheist inanç sistemini kendi kültürel ve dini pratiğine adapte etmiştir. Ancak Bezeklik Mağaraları'ndaki resimler, yalnızca bir adaptasyon olarak değerlendirilemez; çünkü Şekil 1'de yer alan motifler ve stil, yalnızca Maniheist öğelerin yerel Uygur sanatına basit bir entegrasyonundan daha karmaşık bir birleşimi göstermektedir. Adaptasyon, mevcut kültürel çerçeveye bir eklemleme anlamına gelirken, bu resim, yerel ve yabancı öğelerin daha derin bir etkileşim içinde olduğuna işaret etmektedir

Kültürel sentez, farklı kültürel unsurların birleşerek yeni ve özgün bir kültürel ifade biçimi oluşturma sürecidir. Bezeklik Mağaraları'ndaki duvar resimleri, aslında kültürel sentez unsurları da taşımaktadır. Resimlerin sanatsal tarzı, Pers, Hint ve yerel Uygur etkilerini bir araya getirmekte; bu, farklı kültürel geleneklerin estetik ve tematik birleştirilmesi anlamında bir sentezi temsil etmektedir. Örneğin, Şekil 1'deki figürlerin düzenleniş ve simetrisi, Pers ve Hint sanatlarının etkilerini yansıtırken, figürlerin yüz ifade ve giysilerinin detayları, yerel Uygur sanatına ait özellikler sergilemektedir. Ancak, bu durum yine de tamamen bir sentez olarak değerlendirilemeyebilir. Sentez kavramı, daha çok bu farklı unsurların tamamen kaynaşarak yeni ve bağımsız bir stil veya ifade biçimi oluşturmasını ima etmektedir. Oysa Bezeklik Mağaraları'ndaki resimler, birbirinden ayırt edilebilecek farklı kültürel etkilerin varlığını koruduğu bir durumu daha iyi yansıtmaktadır. Bu, bizi kültürel hibritleşme kavramına götürür.

Kültürel hibritleşme, farklı kültürel unsurların bir araya gelerek bir karışım oluşturmaları; ancak bu unsurların her birinin kimlik ve özelliklerini belli ölçüde koruması sürecidir. Bezeklik Mağaraları'ndaki duvar resimleri (bir örneği Şekil 1'de gösterildi), en iyi bu kavramla açıklanabilir. Çünkü Bezeklik Mağaraları'ndaki resimlerde hem Maniheizm dini öğeler hem de Uygur sanatsal gelenekleri yan yana bulunmakta ve bunlar, kendi özgünlüklerini koruyarak bir arada var olmaktadır. Bu durum, resmin bir hibrit kültürel ürün olduğunu göstermektedir; zira resim hem Uygur toplumunun yerel özelliklerini hem de dışarıdan gelen Maniheizm etkileri barındırmaktadır. Örneğin resimdeki merkezi ağaç motifi, Maniheizm ikonografisine işaret ederken, figürlerin yüz ifade ve elbiseleri, Uygur sanatının karakteristik özelliklerini sergilemektedir. Bu, her iki kültürün özelliklerinin bir arada bulunduğu bir hibritleşme durumu yaratmaktadır. Ayrıca resmin kompozisyon ve stili, bu iki farklı kültürel etkiyi tek bir sanatsal ürün içinde bir araya getirerek, her iki kültürün estetik unsurlarını yeni ve özgün bir bağlamda sunmaktadır.

Sonuç olarak Bezeklik Mağaraları'ndaki Uygur Maniheizm duvar resimleri, kültürel hibritleşme açısından en uygun değerlendirme kategorisidir. Bu resim, Uygurların farklı kültürel etkileri nasıl benimsedikleri ve bu etkileri kendi sanatsal ifadelerinde nasıl birleştirdiklerini göstermektedir. Hem Maniheizm dini temalar hem de Uygur sanatsal stil unsurları bir arada bulunarak, kültürel hibritleşmenin canlı bir örneği sunulmaktadır.

2.2. Budizm

Budizm, MÖ 6. yüzyılda Siddhartha Gautama tarafından kurulan dini ve felsefî bir sistemdir. Temel öğretileri, Dört Yüce Gerçek ve Sekiz Katlı Yol'u içermektedir. Dört Yüce Gerçek, ıstırap (duhkha), ıstırapın kaynağı (trşnā), ıstırapın sonu (nirvāṇa) ve ıstırapı sona erdiren yolu (mārga) ifade etmektedir. Sekiz Katlı Yol ise doğru görüş, doğru düşünce, doğru söz, doğru

eylem, doğru yaşam, doğru çaba, doğru dikkat ve doğru meditasyon gibi pratikleri içermektedir (Harvey, 2013). Bu anlamda Budizm, acının sona ermesi ve aydınlanmayı hedeflemektedir.

Orta Asya Türk devletlerinde Budizm'in toplumsal ve kültürel etkileşim ile yaşam üzerindeki etkisi, bölgenin tarihi ve kültürel dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. Budizm özellikle Uygur Kağanlığı dönemi ve sonrasında Orta Asya'da yaygınlaşarak hem toplumsal yapı hem de kültürel yaşamı derinden etkilemiştir. Bu etkiler, dini, sanatsal ve entelektüel gelişmelerin yanı sıra ticaret yolları üzerindeki kültürel değişimlerle de yakından ilişkilidir.

Budizm Orta Asya'ya özellikle İpek Yolu üzerinden gelen tüccar, keşiş ve misyonerler aracılığıyla yayılmıştır. Bu dini hareket, bölgede hem halk arasında hem de hükümdar sınıfı içinde kabul görmüştür. Uygur Kağanlığı (744-840) döneminde Budizm devlet dini olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Uygurlar, Maniheizm'den Budizm'e geçiş yaparak, toplumsal ve politik yapılarında belirgin değişikliklere gitmişlerdir (Liu, 2011). Bu din değişimi, yalnızca dini bir dönüşüm değil, aynı zamanda kültürel ve politik bir strateji olarak da görülmelidir. Budizm'in kabulü, Uygurların Çin ve diğer Budist devletlerle olan ilişkilerini güçlendirmiştir.

Budizm'in yayılmasıyla birlikte, manastır merkezleri önemli sosyal ve ekonomik birimler haline gelmiştir. Bu manastırlar hem dini bir eğitim merkezi hem de ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı yerler olarak toplumda önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Budist rahip ve keşişler, toplumda manevi liderler olarak kabul edilmiştir. Bu durum, dini liderlerin politik gücünü artırmış ve toplumun yönlendirilmesinde etkili olmuştur (Walsh, 2009).

Budizm'in Orta Asya'daki etkisi, sadece dini yaşamla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel ve sanatsal alanda da kendini göstermiştir. Budist ikonografisi, heykel sanatı, freskler ve el yazmaları bu dönemin önemli kültürel mirasları arasında yer almaktadır. Özellikle Hotan, Kucha ve Turfan gibi bölgelerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Budist sanat eserleri, Budizm'in Orta Asya'daki estetik anlayışa katkılarını gözler önüne sermektedir (Whitfield, 2004). Budist sanatının Orta Asya'da gelişmesi, Hint ve Çin kültürlerinin etkilerinin bir sentezi olarak ortaya çıkmıştır. Budist mağara tapınak ve manastırları, bu sentezin en somut örneklerindendir. Örneğin, Kızıl ve Bezeklik Mağaralarındaki freskler, Budist hikâye ve sutraları resmetmekte ve bu sanat eserleri, dönemin toplumsal ve dini anlayışını yansıtmaktadır. Bu tür eserler, sadece dini ibadet alanı olarak değil aynı zamanda eğitici bir araç olarak da kullanılmıştır (Williams, 2008).

Budizm'in Orta Asya'da yayılmasıyla birlikte dini metinlerin çeviri ve yorumlanması konusunda da yoğun bir entelektüel faaliyet başlamıştır. Sanskritçe, Çince ve Tibetçe gibi dillerden yapılan çeviriler, Budist felsefenin Orta Asya'daki Türk toplumları arasında anlaşılması ve yayılmasına olanak tanımıştır (Elverskog, 2010). Bu dönemde Uygur Türkleri tarafından tercüme edilen ve yorumlanan Budist metinler, Orta Asya'daki entelektüel hayatın zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Budist felsefe, bireyin kendini

geliştirmesi ve manevi kurtuluş arayışı gibi konulara odaklandığı için bu düşünce yapısı Orta Asya Türk toplumlarının kültürel ve ahlaki değerlerini de şekillendirmiştir. Ayrıca, Budizm'in ahimsa (şiddet karşıtlığı) prensibi, Orta Asya'daki toplumsal norm ve kanunları da etkileyerek barışçıl bir toplum düzeninin oluşmasına katkı sağlamıştır (Liu, 2011).

Orta Asya'da Budizm'in etkisi ticaret ve ekonomi alanında da hissedilmiştir. İpek Yolu'nun önemli kavşak noktalarında bulunan Budist manastır ve tapınakları, aynı zamanda ticaret kervanları için birer durak ve güvenli liman işlevi görmüştür. Bu manastırlar hem dini merkezler hem de ticaretin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlayan noktalar olarak toplumda önemli bir yere sahip olmuştur. Budist rahip ve keşişler, tüccarlarla etkileşimde bulunarak, Budist öğretilerin yayılması ve ticaret ağlarının güvenliğine katkı sağlamışlardır (Hansen, 2012). Orta Asya Türk devletlerinde Budizm'in yayılması toplumsal ve kültürel yaşam üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Budizm bölgenin dini yapısını değiştirirken, kültürel, sanatsal ve entelektüel gelişmelere de büyük katkıda bulunmuştur. Budist manastırları, toplumda hem dini hem de ekonomik merkezler olarak önemli roller üstlenmiş ve Budizm'in barışçıl ve ahlaki öğretileri, Orta Asya Türk toplumlarının kültürel değer ve yaşam biçimlerine yansımıştır. Budizm'in Orta Asya'daki etkileri, bölgenin tarihsel ve kültürel mirasının önemli bir parçası olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

2.2.1. Budizm'in Somut Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri

Budizm'in Orta Asya Türk Devletleri üzerindeki etkileri özellikle mimari yapı ve sanat eserleri üzerinde belirgindir. Budist tapınak ve manastırlar, Orta Asya'nın yerel mimari tarzlarıyla birleşerek özgün yapılar oluşturmuştur (Liu, 2011). Budist mimaride özellikle stupa ve pagoda gibi yapılar, yerel estetik anlayışlarla uyumlu hale getirilmiştir. Örneğin, Uygur ve Gök Türk dönemlerinde inşa edilen Budist tapınakları, yerel mimari unsurlarla birleşerek özgün bir yapı tarzı geliştirmiştir. Budist sanat, Orta Asya'da yerel geleneklerle harmanlanarak özgün bir estetik anlayış oluşturmuştur. Budist heykel ve fresklerde, yerel sanatçıların teknik ve estetik anlayışları kullanılmıştır. Bu sanat eserleri, Budizm'in Orta Asya'daki somut kültürel mirası üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Şekil 2'de bu etkinin izleri açıkça görülmektedir.

Şekil 2. Chotscho: Doğu Türkistan'daki Turfan'a Yapılan Birinci Kraliyet Prusya Seferi'nin Önemli Bulgularının Faksimile Reprodüksiyonu

Kaynak: von Le Coq, 1913

Şekil 2'de, Budist ikonografisinin klasik bir örneği olan iki figür yer almaktadır: bir Budist keşişi ve bir yerel figür. Turfan, Sincan, Çin yakınlarındaki Bezeklik Bin Buda Mağaraları'nda MS 9. yüzyıla ait bir freskte, muhtemelen Hint-Avrupalı Soğdlu veya Tohar olan Kafkasyalı bir Orta Asyalı keşiş, muhtemelen Türki Uygur olan Doğu Asyalı bir keşişe ders vermektedir. Sağdaki figür klişeleşmiş Doğu Asya tarzında resmedilmiş genç bir Budist rahiptir. Soldaki figürün öğretilerini dinlerken gözlerini yere dikmiş huşu içinde durmaktadır. Soldaki figür Doğu Asya'ya özgü olmayan bir tarzda resmedilmiştir. Çenesinin her iki yanındaki iki daire oldukça sıra dışıdır (piercing?). Güçlü bir burnu ve açık mavi gözleri vardır. Ten rengi daha koyudur. Saç ve sakal rengi kırmızımsı kahverengi ve kahverengi tonlarındadır. Genç, keşişe bakarak durmakta ve konuşurken elini bir öğretim jestiyle kaldırmaktadır (von Le Coq, 1986).

Diğer bir somut kültürel varlık ise Shorchuk veya Shikshin Tapınağı (Uygurca: Xorqu, romanize edilmiştir: Xorqu; basitleştirilmiş Çince: 七个星佛寺; geleneksel Çince: 七個星佛寺; pinyin: Qīgèxīng Fósi; lit. 'Seven-Stars Buddhist Temple') Çin'in Sincan bölgesindeki Yanqi Hui Özerk İlçesi, Karasahr kasabasının yaklaşık 25-30 km güneybatısında yer alan harap bir Budist yerleşkesidir. Site, MS 1. binyılın ikinci yarısında İpek Yolu'nun kuzey güzergahı boyunca önemli bir dini merkez olmuştur. Bölgenin bir diğer adı Türkçede Ming-oi'dir (明屋, "Bin Ev") (The British Museum, 2024).

Şekil 3. Shikshin Tapınağı

Kaynak: The British Museum, 2024

Qigexing, Ārsi veya Agni (şu anda Karasahr/Qarasheher olarak bilinir) şehir devletinin bir parçası olmakta ve Tocharian A veya Agnean dilinin anavatanı olduğu düşünülmektedir. Ārsi, Budizm'in Çin'e girişinde önemli bir rol oynamış ve MS 6. yüzyılda Budist eser ve resmî belgeler Toharca A dilinde yazılmıştır. Ārsi, Çin kaynaklarında Han Hanedanlığı döneminden önce Yanqi Krallığı olarak bahsedilmiştir. Qigexing, MS 94'te Han Hanedanlığı tarafından Tarım Havzası'nın yeniden fethi sırasında ele geçirilmiştir. Budist keşiş Faxian MS 400 civarında Yanqi bölgesini ziyaret etmiş ve yaklaşık 4.000 keşişin Hinayana Budizmi'ni uyguladığından bahsetmiştir. MS 7. yüzyılda keşiş Xuanzang, Yanqi çevresinde Sarvastivada ekolüne mensup 2.000 keşişin bulunduğu 10 Budist manastırının olduğunu bildirmiştir. MS 644'te Tang Hanedanı, Yanqi'yi işgal ve ilhak etmiş; bu çatışma Türklerin MS 657'de yenilgiye uğratılmasıyla sona ermiştir. MS 719'da Tang, Yanqi'de bir garnizon kurmuştur (Yaldız, 1987).

Sonuç olarak Qigexing veya Ārsi (Agni), günümüzde Karasahr/Qarasheher olarak bilinen bir şehir devleti olup, Orta Asya'da Uygur Türklerinin yaşadığı bölgelerden biri olarak önem arz etmektedir. Bu bölge, Budizm'in Çin'e girişinde önemli bir geçiş noktası olmuş ve aynı zamanda Tocharian A veya Agnean dilinin anavatanı olarak kabul edilmiştir. Orta Asya'daki birçok şehir devleti gibi Qigexing de çeşitli kültürel ve dini etkilerin merkezi olmuş, bu etkiler bölgenin somut kültürel mirası üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Qigexing'in, Orta Asya'da Budizm'in yayılmasında oynadığı kritik rol, özellikle bölgenin kültürel etkileşim dinamiklerini anlamak açısından önemlidir. Budist keşiş Faxian'ın MS 400 civarındaki ziyareti, bölgedeki Budist etkinliğin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Faxian, bu bölgede yaklaşık 4.000 keşişin Hinayana Budizm'ini uyguladığını belirtmiştir. Bu durum, bölgenin dini manzarasında Budizm'in ne denli köklü bir şekilde yer aldığını göstermektedir. Qigexing ve Ārsi bölgesindeki Budist manastır, tapınak, heykel ve yazıtlar, Budizm'in somut kültürel miras üzerindeki en önemli etkileri olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde inşa edilen

Budist manastır ve tapınaklar, mimari tasarım ve süslemeleriyle dikkat çekmekte ve Budist sanatın bölgedeki en önemli temsilcileri arasında yer almaktadır. MS 7. yüzyılda keşiş Xuanzang, Yanqi çevresinde Sarvastivada ekolüne mensup 2.000 keşişin bulunduğu 10 Budist manastırının varlığından bahsetmiştir. Bu manastırlar, Budist öğretilerinin korunması ve yayılması için önemli birer merkez haline gelmiş ve aynı zamanda Uygur toplumunun günlük yaşamını ve dini pratiklerini de derinden etkilemiştir.

Bölgedeki Budist mimari yapıları, Orta Asya'nın benzersiz kültürel sentezini yansıtmaktadır. Bu yapılar hem Çin hem de Hint mimari unsurlarını bir araya getirmiş, böylece Uygurların Budizm'i kabul edışıyle birlikte yerel geleneklerle harmanlanmış özgün bir mimari tarz ortaya çıkmıştır. Bu durum, kültürel hibridleşme teorisi bağlamında değerlendirilebilir; çünkü bölgedeki Budist yapılar hem yerel inşaat tekniklerini hem de Budist ikonografiyi harmanlayarak kültürel bir sentez oluşturmuştur. Örneğin, bu yapılar arasında yer alan stupalar hem Budizm'in kutsal yapıları hem de yerel mimarinin bir uyarlaması olarak dikkat çekmektedir. Bu tür yapılar, somut kültürel mirasın bir parçası olarak günümüze kadar ulaşan önemli arkeolojik kalıntılardır. Şekil 4'te Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde yer alan Mor Budist Stupa görülmektedir.

Şekil 4. Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde yer alan Mor Budist Stupa

Kaynak: Lafforgue, 2012

Qigexing bölgesinde özellikle Ārsi'de Budist eser ve resmî belgeler Toharca A dilinde yazılmıştır. Bu dilin kullanımı, bölgenin dilsel çeşitliği ve kültürel zenginliğine işaret etmektedir. Toharca A dili, Budist öğretisi ve

metinlerin yayılmasında önemli bir rol oynamış, böylece Budist terminolojinin yerel dillere entegrasyonunu sağlamıştır. Bu dilsel değişim ve adaptasyon, kültürel adaptasyon teorisi bağlamında değerlendirilebilir; çünkü Budist rahip ve keşişler, yerel dillerde Budist metinler yazarak ve öğretilerini bu dillere çevirerek, Budizm'in kabulü ve adaptasyonunu kolaylaştırmışlardır.

2.2.2. Budizm'in Somut Olmayan Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri

Somut olmayan kültürel miras, bir toplumun gelenek, ritüel, inanç, dil, müzik, dans ve diğer yaşayan kültürel ifadelerini içermektedir. Orta Asya Türk devletlerinde Budizm'in etkisi, özellikle dini ritüeller, müzik ve dans gibi kültürel öğeler üzerinde belirginleşmiştir.

Budizm, Orta Asya'ya yayılmasıyla birlikte, bölgedeki dini ve toplumsal pratiklerde önemli değişimler yaşanmıştır. Budist ritüeller yerel Şamanistlik inanç sistemleri ve göçebe yaşam tarzıyla birleşerek yeni bir dini ve kültürel kimlik oluşturmuştur. Örneğin, Budist ritüel ve meditasyon pratikleri, yerel halkın geleneksel şaman ritüelleriyle entegre edilmiş, böylece özgün bir dini uygulama biçimi ortaya çıkmıştır (Walsh, 2009). Bu süreç kültürel sentez ve adaptasyonun somut bir örneğini teşkil etmektedir.

Budizm'in Orta Asya'ya yayılması, bölgedeki eğitim sistemini etkilemiştir. Budist keşiş ve rahiplerin dini öğretileri yaymak için kullandıkları Sanskrit ve Pali dilleri, yerel halkın dilleriyle harmanlanmış ve yeni bir kültürel ifade biçimi ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Budist manastırları, dönemin önemli eğitim merkezleri haline gelmiş ve yerel halkın dini ve kültürel eğitiminde önemli bir rol oynamıştır (Klimkeit ve Berbercan, 2009).

Budist ritüellerde kullanılan müzik ve danslar, Orta Asya'daki yerel müzik ve dans gelenekleriyle birleşerek özgün bir kültürel ifade biçimi oluşturmuştur. Bu müzik ve danslar, sadece dini ritüellerde değil, aynı zamanda toplumsal kutlama ve festivallerde de yer almıştır (Frye, 2016). Budist dans ve müzikler, yerel halkın geleneksel müzik alet ve melodileriyle birleşerek hem dini hem de kültürel bir anlam kazanmıştır.

Orta Asya Türk devletleri genellikle göçebe yaşam tarzını benimsemiş topluluklardan oluşmuştur. Bu göçebe yaşam tarzı, kültürel ve dini etkilerin hızlı bir şekilde yayılması ve adaptasyonuna olanak tanımıştır. Budizm gibi yerleşik dinler, göçebe toplumlara entegre olurken, yerel kültürel pratiklerle harmanlanarak yeni bir ifade biçimi kazanmıştır.

Göçebe Türk toplumları, Budizm'i kabul ederken, kendi kültürel ve dini pratiklerini de bu yeni dinin ritüellerine entegre etmiştir. Örneğin Budist tapınakların yanı sıra, göçebe toplumlar için taşınabilir şapel ve dini mekanlar oluşturulmuştur. Bu yapılar, göçebe yaşam tarzına uygun olarak, kolayca taşınabilir ve yeniden inşa edilebilir nitelikte olmuştur (Klimburg-Salter, 2013).

Budizm'in göçebe toplumlar üzerindeki etkisi sadece dini ritüellerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda günlük yaşam pratiklerinde de kendini

göstermiştir. Göçebe toplumlar, Budist ahlak ve etik anlayışını kendi toplumsal normlarıyla birleştirerek yeni bir kültürel hibridleşme süreci başlatmıştır. Bu süreç, Budizm'in Orta Asya Türk devletlerinin somut olmayan kültürel mirası üzerindeki kalıcı etkisini göstermiştir (Kafesoğlu, 2023).

2.2.3. Çapraz Kültürel Etkileşimlerde Budizm'in Rolü

Budizm, Qigexing ve Ārsi'de sadece dini bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda güçlü bir kültürel etkileşim aracı olarak da önemli bir rol oynamıştır. Bölgede Budizm'in kabulü, Çin ve Hint kültürleriyle olan etkileşimleri güçlendirmiş ve bu durum, bölgenin kültürel dokusunun şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. MS 7. yüzyılda Tang Hanedanı'nın bölgeyi işgal etmesi ve Yanqi'de bir garnizon kurması, Çin kültürel ve siyasi etkisinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde, Budizm'in birleştirici gücü hem Çin hem de yerel Uygur toplulukları arasında ortak bir kültürel ve dini zemin oluşturmıştır.

Budist manastır ve keşişlerinin bölgedeki varlığı Çin ve Hint kültürel etkilerinin bir birleşimini temsil etmiştir. Çin'den gelen keşiş ve Hint kaynaklı Budist metinler, bölgedeki kültürel etkileşimlerin derinliği ve karmaşıklığını artırmıştır. Bu süreç, kültürel sentez teorisi ile açıklanabilir; çünkü bölge, Budizm'in etkisiyle hem Çin hem de Hint kültürel unsurlarını kendi yerel bağlamına entegre etmiş ve yeni bir kültürel kimlik geliştirmiştir.

Budizm'in Orta Asya'daki yayılmasının aynı zamanda bir siyasi ve askeri strateji aracı olarak kullanıldığı da görülmektedir. MS 644'te Tang Hanedanı'nın Yanqi'yi işgal etmesi ve MS 657'de Türklerin yenilgiye uğratılması, Budizm'in Çin tarafından bir siyasi nüfuz aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Budist keşiş ve tapınakların bu süreçteki rolü, bölgedeki Çin etkisini güçlendirmek ve yerel halk üzerinde dini ve kültürel bir kontrol sağlamak için kullanılmıştır. Bu durum, Budizm'in sadece bir dini inanç sistemi değil, aynı zamanda bir siyasi araç olarak da önemini ortaya koymaktadır.

Qigexing (Ārsi) ve Yanqi bölgesi, Orta Asya'daki çapraz kültürel etkileşimlerin somut bir örneğini sunmaktadır. Bölgedeki Budist etkiler, hem somut kültürel miras (mimari yapılar, el yazmaları, sanat eserleri) hem de somut olmayan kültürel miras (dil, ritüeller, dini pratikler) üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Budizm'in yayılması, bölgenin kültürel, dini ve siyasi yapısını derinden etkilemiş ve bu süreçte yerel kültürel pratiklerle harmanlanarak yeni bir kültürel kimlik oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Qigexing (Ārsi) ve Yanqi, Orta Asya'da Budizm'in etkisini anlamak için kritik bir araştırma alanı sunmakta ve kültürel etkileşim teorileri ile modellere dair önemli bir çalışma konusu teşkil etmektedir.

2.3. İslamiyet

İslam, 7. yüzyılda Arap Yarımadası'nda, özellikle Mekke'de, Peygamber Muhammed (s.a.v) tarafından kurulan tek tanrılı bir dindir. İslam'ın başlangıcı, 610 yılında Peygamber Muhammed'e vahiy gelmesiyle başlamıştır. İslam, kısa sürede Arap Yarımadası'na yayılmış ve Peygamber Muhammed'in 632 yılında ölümünden önce, Şam, Pers ve Mısır gibi geniş bölgelere ulaşmıştır (Nargül, 2016).

İslam, 7. ve 8. yüzyıllarda ticaret ve fetihler aracılığıyla Orta Asya'ya girmiştir. Bugünkü Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bazı bölgelerini kapsayan Orta Asya, İpek Yolu üzerindeki önemli bir kavşak noktası olduğu için büyük bir ticaret ve kültürel etkileşim merkezi olmuştur. Örneğin İslam fetihleri 7. yüzyılın sonlarına doğru Ferghana ve Taşkent gibi bölgelere ulaşmıştır (Golden, 2011).

İslam'ın Orta Asya'daki Türk devletleri üzerindeki etkisi derindir. 9. ve 11. yüzyıllar arasında büyük bir kültürel dönüşüm yaşanmış ve birçok Türk devleti İslam'ı resmi din olarak kabul etmiştir. Örneğin 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti, bölgedeki İslam'ı teşvik etmiş ve bu durum, bölgedeki kültürel ve siyasi kimliklerin oluşumunu etkilemiştir (Levi ve Sela, 2009). İslam değerleri sanat, edebiyat ve mimari üzerinde etkili olmuştur. Camiler, Kur'an yazmaları ve Arap hatları bölgenin kültürel mirasının bir parçası haline gelmiştir. Ayrıca İslam, Orta Asya'daki Türk topluluklarının siyasi ve sosyal kimliklerinin oluşumuna yardımcı olmuştur (Nargül, 2016).

2.3.1. İslamiyet'in Somut Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri

İslam'ın Orta Asya'daki toplumsal yapılar üzerindeki etkisi büyüktür. İslam'ın getirdiği değer ve normlar, bölgedeki toplumsal yapıların dönüşümüne neden olmuştur. İslam'ın adalet ve eşitlik prensipleri, kadınların sosyal statüsünü iyileştirmiştir. Örneğin 10. yüzyıldan itibaren İslam hukuku, kadınların evlilik ve mülkiyet haklarını güvence altına almış, bu da onların sosyal pozisyonlarını iyileştirmiştir (Levi ve Sela, 2009). Ayrıca cami ve medreseler gibi İslami kurumlar, toplumun kimliğini şekillendiren önemli sosyal ve eğitim merkezleri haline gelmiştir. Bu kurumlar, dini ve laik eğitim sunmuş ve toplumsal fikir ile yeniliklerin paylaşılmasına olanak sağlamıştır (Lipovsky, 1996).

Kültürel olarak, İslam'ın Orta Asya'daki etkisi geniş çaplı olmuştur. 8. yüzyıldan itibaren İslami sanat ve mimari tarzları, yerel geleneklerle birleşerek benzersiz yapı ve sanat formları oluşturmuştur. Örneğin, cami ve kubbe gibi İslami mimari unsurlar bölgenin kültürel mirasının bir parçası haline gelmiştir (Golden, 2011a). Ayrıca İslam'ın etkisiyle Arap ve Fars dillerinde yazılan edebi eserler, kültürel ve entelektüel değişimin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu eserler, İslam kültürünün yayılması ve edebi geleneklerin zenginleşmesini sağlamıştır (Lipovsky, 1996).

İslamiyet'in Orta Asya'daki mimari miras üzerindeki etkileri belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. İslam'ın bölgeye girişiyle birlikte, cami ve medrese gibi dini yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılar hem dini hem de sosyal işlevler görmüştür. 8. yüzyılda başlayan bu süreç, 9. ve 10. yüzyıllarda zirveye ulaşmıştır. Özellikle, Samanoğulları döneminde, Buhara ve Semerkand'da inşa edilen büyük cami ve medreseler, İslam mimarisinin Orta Asya'daki etkilerini göstermiştir (Golden, 2011a). Bu yapılar, geleneksel Orta Asya mimari unsurlarını, İslami sanat ve mimarinin etkileriyle harmanlamıştır. Örneğin cami ve medrese yapılarında kullanılan büyük kubbeler, minareler ve detaylı taş işçiliği, İslam mimarisinin bölgedeki uyarlanmış biçimlerini yansıtmıştır. Bu dönemde ayrıca, İslam sanatının etkisiyle süsleme sanatları ve hat sanatı da gelişmiştir (Lipovsky, 1996).

İslam'ın Orta Asya'daki sanatsal etkileri özellikle el ve süsleme sanatlarında belirgindir. İslam'ın bölgeye gelmesiyle birlikte, geleneksel Orta Asya el sanatları İslami motiflerle zenginleşmiştir. Bu süreç hem tekstil hem de seramik sanatında kendini göstermiştir. Özellikle İslam etkisiyle desenlerde geometrik şekiller, bitki motifleri ve kaligrafi öne çıkmıştır (Nargül, 2016). İslami dönemde üretilen seramikler, bölgedeki sanat ve kültürel değişimi yansıtmıştır. Örneğin, Semerkand'dan çıkan seramikler, zengin renk paletleri ve karmaşık desenlerle tanınmaktadır. Aynı şekilde Orta Asya halıları da İslam etkisiyle süslemelerinde kullanılan motiflerde değişiklikler geçirmiştir (Lipovsky, 1996).

İslam'ın etkisi Orta Asya'daki eğitim ve bilim alanlarında belirgin olmuştur. İslam'ın getirdiği eğitim sistemleri, medrese adı verilen dini okullarla birlikte bölgeye yayılmıştır. Bu okullar hem dini eğitim hem de matematik, astronomi ve tıp gibi bilimsel konularda eğitim vermiştir. Bu dönemde Buhara ve Semerkand gibi şehirler, bilimsel ve kültürel merkezler haline gelmiştir (Hansen, 2012). Medreselerde üretilen el yazmaları ve bilimsel çalışmalar, bölgedeki bilgi birikimini artırmış ve İslam'ın bilimsel katkılarını Orta Asya'ya taşımıştır. Bu durum Orta Asya'nın bilimsel mirasını zenginleştirmiş ve bölgenin kültürel gelişimine önemli katkılar sağlamıştır (Harvey, 2013).

Sonuç olarak İslamiyet, Orta Asya Türk devletlerinde somut kültürel mirası derinden etkilemiştir. Mimari yapılar, sanat eserleri ve eğitim sistemleri üzerindeki etkileri, bölgenin kültürel kimliğini yeniden şekillendirmiştir. İslam'ın bu bölgedeki etkisi, sadece dini bir dönüşüm değil, aynı zamanda kültürel ve bilimsel bir gelişimi de ifade etmektedir. Orta Asya'nın zengin kültürel mirası, bu etkilerin bir yansımasıdır. Ayrıca diğer dönemlerden farklı olarak İslamiyet döneminde somut kültürel mirasın bir yansıması olarak Orta Asya Türk Devletleri'nde müzecilik faaliyetleri de ivme kazanmıştır.

Müzecilik, somut kültürel mirasın korunması ve sergilenmesiyle ilgili faaliyetleri ifade etmektedir. Bu faaliyetler, bir toplumun tarihsel, kültürel ve sanatsal değerlerini geleceğe taşımak amacıyla gerçekleştirilir (International Council of Museums [ICOM], 2019). Orta Asya Türk devletlerinde müzecilik

faaliyetlerinin İslamiyet ile birlikte nasıl geliştiğini anlamak için bu dönemdeki müzecilik uygulamalarını ve İslam öncesi dönemlerdeki kültürel miras anlayışını incelemek gerekmektedir.

Orta Asya’da Maniheizm ve Budizm dönemlerinde müzecilik faaliyetlerinin modern anlamda gelişmediği görülmektedir. Bu dönemlerde kültürel miras genellikle dini metin ve kutsal objeler şeklinde saklanmıştır. Maniheizm ve Budizm kültürel mirası korumak amacıyla belirli ritüel ve objeler kullanmış olsa da bu uygulamalar müzeciliğin modern tanımıyla örtüşmemektedir (Zengin ve Yaman, 2018). Örneğin Maniheizm döneminde, kutsal metin ve dini semboller genellikle tapınaklarda saklanmış; ancak bu objeler genellikle ibadet ve öğretim amaçlı kullanılmış, modern müzecilik anlayışına uygun şekilde düzenlenmemiştir. Budist dönemlerde ise dini figür ve kutsal eserler tapınaklarda bulunmuş; ancak bu objelerin sergilenmesi ve korunması modern müze anlayışından farklı olmuştur (Museum of Fine Arts, 2018).

Özetle Orta Asya’da müzecilik faaliyetleri İslamiyet ile birlikte somut kültürel mirasın korunması ve sergilenmesi bağlamında önemli bir gelişim göstermiştir. İslam öncesi dönemde, Maniheizm ve Budizm gibi dinlerde müzecilik anlayışı modern anlamda yer almamıştır. Ancak İslam’ın bölgeye girmesiyle birlikte medrese kütüphaneleri ve camiler gibi yapılar, kültürel ve bilimsel bilgilerin toplanması ve korunması açısından yeni bir müzecilik anlayışını beraberinde getirmiştir.

2.3.2. İslamiyet’in Somut Olmayan Kültürel Miras Üzerindeki Etkileri

İslamiyet Orta Asya’ya 7. ve 8. yüzyıllarda ulaştıktan sonra bölgedeki kültürel ve toplumsal yapıları köklü bir şekilde değiştirmiştir. Bu değişim sadece somut kültürel mirasla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda somut olmayan kültürel miras üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. Somut olmayan kültürel miras bir toplumun geleneksel bilgi, beceri, ritüel ve sosyal uygulamalarını kapsamaktadır.

İslamiyet’in Orta Asya’daki etkileri, geleneksel kültürel uygulamaların dönüşümüne yol açmıştır. Önceleri Şamanistlik ve yerel inançlarla iç içe geçmiş olan toplumsal ritüeller, İslam’ın yayılmasıyla birlikte değişim geçirmiştir. İslam’ın getirdiği yeni dini inanç ve uygulamalar, yerel geleneklerle birleştirilerek yeni kültürel pratikler oluşturulmuştur. Örneğin eski Orta Asya toplumlarının doğa ile olan ilişkileri ve şaman ritüelleri, İslam’ın etkisiyle birlikte daha çok İslami ritüel ve dualara dönüşmüştür (Lipovsky, 1996). Özellikle düğün ve cenaze törenleri gibi toplumsal ritüellerde köklü değişiklikler yaşanmıştır. İslam’ın getirdiği yeni kurallar, cenaze ve düğün törenlerinin İslami normlara uygun olarak yapılmasını sağlamıştır. Bu değişiklikler yerel geleneklerle harmanlanarak, Orta Asya’nın kültürel yapısında yeni bir sentez oluşturmuştur (Levi ve Sela, 2009).

İslamiyet'in Orta Asya'daki edebiyat ve halk hikayeleri üzerindeki etkileri oldukça belirgindir. İslam'ın gelişiyle birlikte Arap ve Fars edebiyatı, bölgenin yerel edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur. İslam öncesi dönemde Orta Asya'da ağırlıklı olarak sözlü gelenek ve destanlar ön planda olmuştur. Ancak İslam'ın etkisiyle birlikte Arap ve Fars edebiyatından gelen eser ve hikayeler, bölgenin yerel edebiyatında önemli bir yer edinmiştir (Lipovsky, 1996).

İslam döneminde özellikle Farsça yazılmış olan edebi eserler Orta Asya'nın kültürel mirasına büyük katkı sağlamıştır. Bu eserler hem dini hem de ahlaki öğretiler içeren metinlerle dolu olmuş ve halk arasında geniş bir şekilde yayılmıştır. Bu, yerel halk hikayelerinin ve efsanelerinin de İslami temalarla zenginleşmesini sağlamıştır (Levi ve Sela, 2009). İslam'ın Orta Asya'daki sanat ve müzik üzerindeki etkileri de önemlidir. İslam, Orta Asya'nın sanatsal ifade biçimlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Geleneksel Orta Asya sanatında İslam'ın etkisiyle geometrik desenler, bitki motifleri ve kaligrafi öne çıkmıştır. Bu, geleneksel sanat formlarının İslami estetik anlayışlarıyla birleşmesini sağlamıştır (Lipovsky, 1996). Müzik konusunda ise İslam'ın etkisiyle birlikte bazı geleneksel müzik biçim ve enstrümanları, İslami tema ve formlarla zenginleştirilmiştir. İslam'ın getirdiği dini ve mistik temalar Orta Asya müziğinde de kendini göstermiştir. Özellikle Sufi müziği, bölgenin yerel müzik kültürüyle harmanlanarak, yeni bir müzikal ifade biçimi oluşturmuştur (Harvey, 2013).

İslam'ın eğitim ve bilim alanındaki etkileri Orta Asya'nın somut olmayan kültürel mirasını şekillendirmiştir. Medreseler, sadece dini eğitim değil aynı zamanda bilimsel eğitim için de önemli merkezler haline gelmiştir. Bu medreselerde yapılan eğitimler, bölgedeki entelektüel ve kültürel gelişmeleri desteklemiştir. Arap ve Fars dillerinde yazılmış olan bilimsel ve edebi eserler yerel bilgi birikimini zenginleştirmiştir (Hansen, 2012). Bu dönemde bilimsel çalışma ve entelektüel tartışmaların desteklendiği ortamlar yaratılmıştır. Bu durum Orta Asya'nın kültürel ve bilimsel mirasının korunması ve gelişmesine katkı sağlamıştır (Golden, 2011a).

Sonuç olarak İslamiyet'in Orta Asya Türk Devletleri üzerindeki somut olmayan kültürel miras üzerindeki etkileri geniş kapsamlıdır. Geleneksel kültürel uygulamaların dönüşümü, edebiyat ve halk hikayelerindeki değişim, sanat ve müzikteki yenilikler ve eğitim ile bilim alanındaki gelişmeler İslam'ın bu bölgedeki kültürel mirası nasıl dönüştürdüğünü göstermektedir. İslam'ın getirdiği yenilikler ve değişimler Orta Asya'nın kültürel zenginliğine önemli katkılarda bulunmuştur.

2.3.3. Çapraz Kültürel Etkileşimlerde İslamiyet'in Rolü

Orta Asya Türk Devletleri'nde İslamiyet'in etkileri özellikle kültürel hibridleşme teorisi ile en iyi şekilde açıklanabilir. Kültürel hibridleşme farklı kültürel unsurların karışımından yeni ve karmaşık kültürel formların ortaya çıkmasını ifade etmektedir. Bu teori, İslamiyet'in Orta Asya'daki etkilerini

anlamada oldukça etkilidir; çünkü bu dönemde meydana gelen kültürel dönüşüm çeşitli kültürel unsurların birleşiminden oluşan yeni biçim ve uygulamalar ortaya koymuştur.

Sanat ve Mimari Hibridleşmesi: İslamiyet'in Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte yerel sanat ve mimari formlarda belirgin bir değişim yaşanmıştır. İslami sanatın getirdiği geometrik desenler ve kaligrafi Orta Asya'nın geleneksel süsleme sanatlarıyla birleşmiştir. Bu durum cami ve medrese gibi yapılar üzerinde gözlemlenen mimari sentezlerle somutlaşmıştır. İslam'ın mimari anlayışı, bölgesel geleneklerle harmanlanarak özgün bir sanat ve mimari dil geliştirmiştir. Bu hibridleşme hem İslam'ın hem de Orta Asya'nın kültürel estetik anlayışlarının bir karışımını yansıtmıştır.

Müzik ve Edebiyattaki Hibridleşme: Müzik ve edebiyat alanlarında da kültürel hibridleşme gözlemlenmiştir. İslam'ın Orta Asya'daki etkisiyle geleneksel Orta Asya ve Sufi müzikleri gibi hibrid müzikal formlar ortaya çıkmıştır. Bu müzik türleri hem bölgesel gelenekleri hem de İslami mistisizmi yansıtan karmaşık ve zengin bir kültürel yapı oluşturmuştur (Harvey, 2013). Aynı şekilde Arap ve Fars edebiyatlarının etkisiyle Orta Asya halk hikâye ve efsaneleri zenginleşmiş ve yeni edebi biçimler oluşturmuştur.

Ritüel ve Sosyal Uygulamalardaki Hibridleşme: İslam'ın sosyal ritüellere etkisi yerel geleneklerle İslami normların birleşiminden oluşan yeni kültürel pratiklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Düğün ve cenaze törenleri gibi toplumsal ritüellerdeki değişiklikler geleneksel Türk ritüelleri ile İslami uygulamaların birleşiminden oluşan yeni formları göstermektedir. Bu durum kültürel hibridleşmenin bir göstergesidir; çünkü eski gelenekler İslam'ın getirdiği normlarla harmanlanarak yeni bir ritüel pratiği oluşturmuştur.

Kültürel hibridleşme Orta Asya Türk Devletleri'nde İslamiyet'in etkilerini anlamada en etkili teorilerden biridir. Bu teori, İslam'ın bölgedeki somut ve somut olmayan kültürel mirası nasıl dönüştürdüğü ve yeni kültürel formların nasıl oluştuğunu açıklamak için kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. İslamiyet'in getirdiği yeni unsurlar yerel kültürel pratiklerle bir araya gelerek zengin ve karmaşık kültürel yapılar oluşturmuş, bu da hibridleşme teorisinin doğruluğunu destekleyen önemli bir örnek teşkil etmiştir.

3. TEMATİK BİR DEĞERLENDİRME

Tablo 1'de, Orta Asya Türk Devletleri'nde Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'in etkileri çapraz kültürel etkileşim teorileri bağlamında toplu olarak incelenebilir.

Tablo 1. Orta Asya Türk Devletleri'nde Somut ve Somut Olmayan Kültürel Miras Üzerinde Dinlerin Çapraz Kültürel Etkileşim Bağlamı

Din/Öğreti	Somut Kültürel Miras	Somut Olmayan Kültürel Miras	Kod	Kategori	Tema/Teori
------------	----------------------	------------------------------	-----	----------	------------

Maniheizm	Mimari (tapınaklar, heykeller)	Ritüeller, İnançlar	Geometrik Desenler	Mimari ve Sanat	Kültürel Sentez: Maniheizm ve Yerel Sanat
			Simgeli Kullanımı	Ritüel ve İnanç	Kültürel Adaptasyon: Yerel Geleneklerle Sentez
			Kutsal Metinler	Ruhsal Eğitim	Kültürel Hibridleşme: Maniheizm ve Yerel Mitoloji
Budizm	Mimari (stupa, tapınaklar)	Meditasyon, Etik Öğretiler	Sufi Meditasyonu	Mimari ve Sanat	Kültürel Sentez: Budist ve Yerel Mimari
			Meditasyon Teknikleri	Ruhsal Pratikler	Kültürel Adaptasyon: Budist Ritüellerin Uygulanışı
			Hikayeler ve Efsaneler	Edebiyat ve Folklor	Kültürel Hibridleşme: Budist Edebiyat ve Yerel Efsaneler
İslamiyet	Mimari (camiler, medreseler, müzeler)	Sosyal Normlar, Eğitim Sistemleri	İslami Kaligrafi	Mimari ve Sanat	Kültürel Sentez: İslami Mimari ve Yerel Tarzlar
			İslami Eğitim	Eğitim ve Sosyal Yapılar	Kültürel Adaptasyon: İslami Normların Yerel Uygulamaları
			İslami Sosyal Ritüeller	Sosyal ve Toplumsal Ritüeller	Kültürel Hibridleşme: İslami ve Yerel Ritüeller

Maniheizm açısından Tablo 1 incelendiğinde, bu dinin Orta Asya'daki etkilerinin özellikle mimari ve ritüel alanlarında görüldüğü anlaşılmaktadır. Maniheizm'in mimari üzerindeki etkisi, tapınak ve heykeller gibi somut kültürel miras öğelerinde kendini göstermektedir. Bu yapıların biçimsel özellikleri, Maniheizm inançlarıyla yerel sanat unsurlarının bir sentezini yansıtmaktadır. Ritüel ve inançlarla ilgili kodlar Maniheizm'in somut olmayan kültürel miras üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Maniheizm'in yerel mitoloji ve geleneklerle birleşmesi hibrid bir kültürel yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Budizm açısından bakıldığında stupa ve tapınaklar gibi mimari yapılar, Budizm'in Orta Asya'daki somut kültürel mirasa katkısını göstermektedir. Bu yapıların tasarımı, Budist öğretilerle yerel mimari geleneklerin birleşiminden oluşan yeni bir estetik anlayışı ortaya koymaktadır. Ayrıca meditasyon teknikleri ve etik öğretiler Budizm'in somut olmayan kültürel miras

üzerindeki etkilerini temsil etmektedir. Budist ritüellerin yerel geleneklerle adaptasyonu kültürel uyum sürecini ve kültürel sentez modelini açıkça yansıtmaktadır.

İslamiyet'in etkileri cami ve medreseler gibi mimari yapılar aracılığıyla somut kültürel mirasta kendini göstermektedir. İslami kaligrafi ve sosyal normlar bölgesel mimari ve eğitim sistemleriyle entegre olmuş böylece kültürel sentez ve adaptasyon süreçleri ortaya çıkmıştır. İslami ritüel ve sosyal uygulamalar yerel toplumsal normlarla harmanlanarak yeni kültürel formlar oluşturmuştur. Bu durum, kültürel hibridleşme sürecinin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemin diğer dönemlerden farkı bir yönü müzecilik faaliyetleridir.

Sonuç

Bu çalışmada Orta Asya Türk Devletleri'nde Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'in somut ve somut olmayan kültürel miras üzerindeki etkileri, çapraz kültürel etkileşim teorileri bağlamında incelenmiştir. Sonuçlar her bir dinin, Orta Asya'daki kültürel yapıyı nasıl şekillendirdiği ve dönüştürdüğünü anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Maniheizm'in Orta Asya Türk Devletleri'nde mimari ve ritüel uygulamalar üzerindeki etkileri kültürel sentez teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, bu dinin yerel sanatsal ve dini pratiklerle nasıl birleştiği görülmektedir. Maniheizm tapınak ve heykellerin, bölgedeki mevcut mimari stillerle uyum sağlayarak yeni bir estetik form oluşturması kültürel sentezin önemli bir göstergesidir. Ayrıca Maniheizm'in simge kullanımı ve kutsal metinleri, yerel inanç sistemleriyle etkileşime girerek yeni bir ritüel ve sembolik ifade biçimi geliştirmiştir. Kasai (2023) bu süreçte Maniheizm'in diğer din ve yerel geleneklerle sentezlenerek Orta Asya kültürel dokusuna nasıl entegre olduğunu belirtmiştir.

Budizm'in Orta Asya'daki etkisi özellikle mimari ve ruhsal pratikler üzerinden izlenebilir. Stupa ve tapınaklar gibi mimari yapılar, Budizm'in yerel mimari ile birleşerek yeni bir estetik form kazanmasını sağlamıştır. Budist meditasyon teknik ve etik öğretilerinin yerel toplumlarda kabul görmesi kültürel adaptasyonun bir diğer örneğidir. Puri (1987), Budizm'in Orta Asya'da köklü bir etkiye sahip olduğu ve yerel kültürel pratiklerin Budist öğretilerle adaptasyon sürecine girdiğini vurgulamaktadır. Bu adaptasyon hem yerel inanç sistemleri hem de bölgesel politik yapılarla uyum sağlayarak Budizm'in kalıcı bir miras bırakmasına olanak tanımıştır.

İslamiyet'in Orta Asya Türk Devletleri'ndeki etkisi kültürel hibridleşme teorisi bağlamında değerlendirildiğinde İslam'ın yerel kültürel ve sosyal yapılarla nasıl birleştiği açıkça görülmektedir. İslami kaligrafi ve cami mimarisi yerel sanatsal geleneklerle kaynaşarak yeni bir estetik ve dini ifade biçimi oluşturmuştur. İslami eğitim sistemleri ve sosyal ritüeller yerel toplumsal normlarla etkileşime girerek karma bir kültürel yapı yaratmıştır.

Gutas (2014) ile Levi ve Sela (2009), İslamiyet'in yerel kültürel normlarla nasıl birleşerek yeni bir sosyo-kültürel yapı oluşturduğu ve bu süreçte yerel gelenekleri nasıl dönüştürdüğünü detaylandırmaktadır.

Bu çalışmanın sonuçları Orta Asya Türk Devletleri'nde Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'in bölgenin kültürel mirası üzerinde derin ve kalıcı etkiler bıraktığını göstermektedir. Bu dinlerin her biri, yerel kültürel yapılarla etkileşime girerek onları dönüştürmüş ve zenginleştirmiştir. Kültürel sentez, adaptasyon ve hibridleşme süreçleri bu dinlerin yerel toplumlara nasıl entegre olduğu ve onları nasıl dönüştürdüğünü anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

İleriye dönük olarak bu tür çalışmalarda daha fazla disiplinlerarası yaklaşım benimsenmesi önerilmektedir. Özellikle antropoloji, tarih ve sosyoloji gibi disiplinlerin metodolojileri birleştirilerek bu dinlerin Orta Asya'daki kültürel miras üzerindeki etkileri daha kapsamlı bir şekilde incelenebilir. Ayrıca yerel halk ve toplulukların kendi anlatı ve deneyimlerine odaklanan etnografik çalışmalar, kültürel dönüşüm süreçlerini daha derinlemesine anlamak için önemli katkılar sağlayabilir. Son olarak Orta Asya'daki mevcut somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması ve tanıtılması için daha fazla akademik ve kültürel iş birliği teşvik edilmelidir. Kültürel mirasın korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması, sadece bölgenin tarihi ve kültürel zenginliklerini korumakla kalmayacak; aynı zamanda bu zenginliklerin geleceğe taşınmasını da sağlayacaktır. Bu bağlamda uluslararası kültürel miras organizasyonları ile iş birliği ve yerel yönetimlerin desteği kritik önem taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağlımsız

Yazar Katkısı: Sezgin Elbay: %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Sezgin Elbay: 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Önerilen Atıf: Elbay, S. (2025). Orta Asya Türk devletlerinde dinin izleri: Sentez, adaptasyon ve hibritleşme. *Akademik Hassasiyetler*, 12(27), 101-134. <https://doi.org/10.58884/akademik-hassasiyetler.1554306>

Kaynakça

- Avcı, M. (2020). İslamiyet'in Orta Asya tarihi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 517-528.
- Barfield, T. J. (2012). *The perilous frontier: Nomadic empires and China, 221 BCE to 1757 CE*. UK: Cambridge University Press.
- Barthold, V. V. (2011). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler* (çev. R. H. Özdem). Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.
- Beckwith, C. I. (2016). The pronunciation, origin, and meaning of A-shih-na in early old Turkic. O. Karatay & I. Zimonyi (Ed.), *Central eurasia in the middle ages: Studies in honour of Peter B. Golden* içinde (s. 39-46). Harrassowitz Verlag.
- Berry, J. W. (2017). *Acculturation: A conceptual framework*. UK: Cambridge University Press.
- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., & Dasen, P. R. (1992). *Cross-cultural psychology: Research and applications*. UK: Cambridge University Press.
- Bhabha, H. K. (2012). *The location of culture*. UK: Routledge.
- Biran, M. (2013). *The empire of the Khitans in eurasian history: Between China and the Islamic world*. UK: Cambridge University Press.
- Boyer, P. (2017). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought*. USA: Basic Books.
- Bregel, Y. (2012). *An historical atlas of Central Asia*. Leiden, Netherlands: Brill.
- Chavannes, E. (2010). *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. USA: Kessinger Publishing
- Çandarlıoğlu, G. (2019). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Çiçek, A. (2018). Orta Asya Türk toplumlarının sosyo-kültürel yapısının genel bir değerlendirilmesi. *Mavi Atlas*, 6(1), 233-247.
- Cohen, A. P. (2010). *Symbolic construction of community*. UK: Routledge.
- Doğan, İ. (2018). *Göç ve kültür*. İstanbul: Bilge.
- Elbay, S. (2024). Orta Asya Türk devletlerinde göçebe kültür ve eğitim: Bilgi aktarımının sözlü gelenek üzerinden incelenmesi. *Ulusal Eğitim Dergisi*, 4(9), 1-18.
- Elisseff, W. (2000). *The silk roads: Highways of culture and commerce*. NY: Berghahn Book.
- Elverskog, J. (2010). *Buddhism and Islam on the silk road*. USA: University of Pennsylvania Press.
- Frye, R. N. (2016). *The heritage of Central Asia: From antiquity to the Turkish expansion*. USA: Princeton University Press.

- Golden, P. B. (2011a). *Central Asia in world history*. UK: Oxford University Press.
- Golden, P. B. (2011b). Ethnogenesis in the tribal zone: The shaping of the Turks. C. Hriban (Ed.), *Studies on the peoples and cultures of the Eurasian steppes* içinde (s. 17-63). Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei Editura Istros.
- Golden, P. B. (2016). The great king of the Türks. *Turkic Languages*, 20, 26-59.
- Golden, P. B. (2017). *Türk halkları tarihine giriş: Ortaçağ ve erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da etnik yapı ve devlet oluşumu* (çev. O. Karatay). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gutas, D. (2014). *Greek thought Arabic culture: The Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early Abbasid society*. UK: Routledge.
- Hansen, V. (2012). *The silk road: A new history*. UK: Oxford University Press.
- Harvey, P. (2013). *An introduction to Buddhism: Teachings history and practices*. UK: Cambridge University Press.
- Henning, W. B. (1943). The book of the giants. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 11(1), 52-74.
- Holliday, A. (2019). *Understanding intercultural communication: Negotiating a grammar of culture*. UK: Routledge.
- International Council on Monuments and Sites. (1999). *International cultural tourism charter: Managing tourism at places of heritage significance*. 6 Mart 2024 tarihinde https://openarchive.icomos.org/431/1/Monuments_and_Sites_1_Charters.pdf adresinden edinilmiştir.
- International Council of Museums. (2019). *Annual report 2019*. International Council of Museums.
- Kafesoğlu, İ. (2023). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kasai, Y. (2023). Manichaeism and Buddhism in contact: The significance of the Uyghur history and its literary tradition. *Entangled Religions*, 14(2), 1-20.
- Keown, D. (2013). *Buddhism: A very short introduction*. UK: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Kitapçı, Z. (1987). Orta Asya mahalli Türk hükümdar ve aristokratları arasında İslâmiyet: İlk Müslüman Türk hükümdarları (Emevîler Devri). *Belleten*, 51(201), 1139-1208.
- Klimburg-Salter, D. (2013). *The silk route and the diamond path: Esoteric Buddhist art on the Trans-Himalayan trade routes*. Los Angeles: UCLA Art Council.

- Klimkeit, H. J. (1993). *Gnosis on the silk road: Gnostic texts from Central Asia*. San Francisco: Harper.
- Klimkeit, H. J., & Berbercan, Ç. T. (2009). Türk Orta Asya'sında Budizm. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 93-108.
- Lafforgue, E. (2012). *Mor Budist Stupası*. 5 Şubat 2024 tarihinde <https://www.alamy.com/stock-photo-mor-buddhist-stupa-kashgar-xinjiang-china-xinjiang-uyghur-autonomous-51329495.html> adresinden edinilmiştir.
- Levi, S. C., & Sela, R. (2009). *Islamic Central Asia: An anthology of historical source*. USA: Indiana University Press.
- Lieu, S. N. C. (1985). *Manichaeism in the later Roman empire and medieval China*. Germany: Mohr Siebeck.
- Lieu, S. N. C. (1998). *Manichaeism in Central Asia and China*. UK: Cambridge University Press.
- Lipovsky, I. (1996). The awakening of Central Asian Islam. *Middle Eastern Studies*, 32(3), 1-21.
- Liu, M. T. (2011). *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri* (çev. E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nargül, V. (2016). İslamiyet'in yayılmasında savaş ve şiddetin rolü. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 139-146.
- Nicolle, D. (2005). *Historical atlas of the Islamic world*. USA: Mercury Books.
- Nicolle, D., & McBride, A. (1990). *The age of Tamerlane*. UK: Osprey Publishing.
- Manz, B. (2018). *The rise and rule of Tamerlane: The expansion of the Timurid empire*. USA: University of Chicago Press.
- Museum of Fine Arts Boston. (2018). *Conservation in action: Japanese Buddhist sculptures*. Museum of Fine Arts Boston.
- Ögel, B. (2020). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Pamir, A. (2009). Orta Asya Türk hukukunda töre kavramı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58(2), 359-375.
- Prañidhi. (2024). *Bezeklik gravürü*. 10 Şubat 2024 tarihinde <https://garystockbridge617.getarchive.net/amp/media/bezeklik-caves-praidhi-scene-no-5-temple-no-9-130b3d> adresinden edinilmiştir.
- Puri, B. N. (1987). *Buddhism in Central Asia*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Reeves, J. C. (2000). *Manichaeism in Central Asia and China*. UK: Cambridge University Press.
- Sinor, D. (1982). The legendary origins of the Türks. E. V. Žygas & P. Voorheis (Ed.), *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas* içinde (s. 223-257). Indiana University Uralic and Altaic Studies.

- Simmel, G. (2018). *The sociology of Georg Simmel*. USA: Free Press.
- Sneath, D. (2007). *The headless State: Aristocratic orders, Kinship society, and misrepresentations of nomadic inner Asia*. USA: Columbia University Press.
- Tekin, Ş. (1963). Mâni dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilşinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *Belleten*, 10, 1-10.
- The British Museum. (2024). *Shikshin Tapınağı*. 1 Ocak 2024 tarihinde <https://britishmuseum.org> adresinden edinilmiştir.
- Twitchett, D., & Tietze, K. A. (2010). The Liao Empire (907–1125). D. Twitchett & K. A. Tietze (Ed.), *The Cambridge history of China, Volume 6: Alien Regimes and Border States, 907–1368* içinde (pp. 43-153). UK: Cambridge University Press.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2003). *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*. UNESCO.
- Veliyev, D. (2009). Küreselleşme sürecinde Türk dünyası. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 103-110.
- von Le Coq, A. (1986). *Buried treasures of Chinese Turkestan*. UK: Oxford University Press.
- Walsh, M. J. (2009). *Sacred economies: Buddhist Monasticism and territoriality in Medieval China. The Sheng Yen series in Chinese Buddhist Studies*. New York: Columbia University Press.
- Whitfield, S. (2004). *The silk road: Trade travel war and faith*. UK: British Library.
- Williams, P. (2008). *Mahāyāna Buddhism: The doctrinal foundations*. UK: Routledge.
- Yaldız, M. (1987). *Archäologie und kunstgeschichte chinesisch-zentralasiens (Xinjiang)*. NW: Leiden.
- Zengin, A. ve Yaman, Ü. (2018). Eski Uygur Türkçesi metinleri üzerinden Budizm ve Maniheizm'in savaşa bakışı. *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, 58(1), 175-216.

Extended Abstract

This research explores the impact of Manichaeism, Buddhism, and Islam on the tangible and intangible cultural heritage of Central Asian Turkic states through the lens of cross-cultural interaction theories such as cultural synthesis, adaptation, and hybridization. While previous studies have focused on the historical diffusion and influence of these religions in Central Asia, their specific effects on the region's cultural heritage have not been adequately analyzed within this theoretical framework. The central aim of this study is to

address this gap by examining how each religion has shaped and transformed the cultural practices and social norms of Central Asian societies. In this context, cultural practices are defined as the rituals, artistic expressions, and communal traditions influenced by religious doctrines, while social norms refer to the behavioral codes, ethical principles, and societal roles that have been established within these communities under the influence of religious teachings. To achieve this, the study synthesizes data from various sources, including historical documents, archaeological findings, and anthropological research, to provide a comprehensive understanding of the cultural dynamics influenced by these religions. Manichaeism's influence on architectural forms and ritual practices is particularly significant when viewed through the framework of cultural synthesis. For instance, Manichaean temples and statues in Central Asia demonstrate a blending of local architectural styles with Manichaean religious traditions, resulting in a new aesthetic form. This synthesis is further reflected in the symbolic use of imagery and sacred texts, which interacted with local belief systems to create new forms of ritual and symbolic expression. Kasai (2023) highlights how Manichaeism, through a process of synthesis with local traditions and other religions, became an integral part of the cultural fabric of Central Asia. Similarly, Buddhism's impact on Central Asia is observable through architectural and spiritual practices. The construction of stupas and temples, for example, reflects how Buddhist architecture merged with local building traditions to form unique stylistic expressions. Moreover, Buddhist meditation techniques and ethical teachings were adapted into local communities, illustrating another form of cultural adaptation. Puri (1987) emphasizes Buddhism's profound influence in Central Asia, noting that local cultural practices were deeply integrated with Buddhist teachings, leading to a lasting cultural legacy. This adaptation allowed Buddhism to align with both local belief systems and regional political structures, ensuring its enduring presence in the region. The influence of Islam on the Central Asian Turkic states, when assessed through the theory of cultural hybridization, is also pronounced. Islamic calligraphy and mosque architecture, for example, combined with local artistic traditions to form new modes of religious and cultural expression. Furthermore, Islamic educational systems and social rituals interacted with indigenous societal norms to create a hybrid cultural structure. Gutas (2014), as well as Levi and Sela (2009), provide detailed accounts of how Islam merged with local cultural norms, creating new socio-cultural systems while simultaneously transforming existing local traditions.

Cross-cultural interaction theories, including cultural synthesis, adaptation, and hybridization, serve as valuable tools for understanding the religious influences in Central Asia. These processes help explain the complex ways in which these religions shaped the cultural and social landscape of the region. Berry (2017) offers an insightful analysis of how cultural interactions transform social and cultural structures, emphasizing the layered and dynamic nature of these processes. This multi-faceted framework reveals how these

religions not only influenced but were also transformed by local cultural practices.

The results of this study demonstrate that Manichaeism, Buddhism, and Islam had profound and lasting impacts on the cultural heritage of Central Asia. Each of these religions interacted with local cultural structures, transforming and enriching them in the process. The processes of cultural synthesis, adaptation, and hybridization offer an essential framework for understanding how these religions were integrated into local societies and how they, in turn, shaped these communities. Looking forward, it is recommended that future research adopt more interdisciplinary approaches to studying the interaction between religion and cultural heritage in Central Asia. Methodologies from anthropology, history, and sociology, when combined, could offer a more comprehensive analysis of the impacts of these religions on the region's cultural heritage. Additionally, ethnographic studies that focus on the narratives and experiences of local communities could provide deeper insights into the processes of cultural transformation. Such studies would contribute to a more nuanced understanding of how these religions were perceived and experienced at the grassroots level. Furthermore, the preservation and promotion of the existing tangible and intangible cultural heritage of Central Asia should be prioritized through academic and cultural collaborations. Protecting cultural heritage is not only crucial for safeguarding the region's historical and cultural richness but also for ensuring the continuity of this legacy for future generations. In this context, cooperation with international cultural heritage organizations, as well as the support of local governments, is of critical importance. The conservation of cultural heritage is a multidimensional effort, involving both academic research and practical measures to protect and sustain historical sites and traditions. By fostering greater collaboration between international organizations, scholars, and local authorities, the region's cultural heritage can be better preserved, promoted, and passed on to future generations. This collaborative approach is essential for ensuring that the rich cultural history of Central Asia continues to be appreciated and understood in the context of global heritage. In conclusion, this study highlights the ongoing importance of Manichaeism, Buddhism, and Islam in shaping the cultural landscape of Central Asia. These religions not only left an indelible mark on the region's tangible and intangible cultural heritage, but their influence also persists in the cultural practices and societal norms of today. By emphasizing the processes of cultural synthesis, adaptation, and hybridization, this study provides a framework for future research that aims to explore the dynamic interaction between religion and culture in greater depth. Ultimately, this research contributes to a broader understanding of how religious and cultural forces have shaped the development of Central Asia's unique cultural heritage over centuries.